

Inledning

This, this was the thing I had wanted to understand ever since the war. Nothing else. How a human being can remain indifferent. The executioners I understood, also the victims, though with more difficulty. For the others, all the others, those who were neither for nor against, those who sprawled in passive patience, those who told themselves, 'The storm will blow over and everything will be normal again', those who thought themselves above the battle, those who were permanently and merely spectators – all those were closed to me, incomprehensible.¹

Dessa bevingade ord kommer från författaren och människorättsaktivisten Eli Wiesels bok *The Town beyond the wall*. Wiesel, med erfarenhet av att vara en koncentrationslägerfånge i Buchenwald i slutet på andra världskriget, frågar sig vad som fick de som stod bredvid och bevittnade Förintelsens alla övergrepp att inte ingripa. Han fokuserar på åskådarens agerande eller snarare *icke*agerande.

I september år 2005 startade Forum för Levande Historia ett projekt om just åskådare – *Spelar roll* – som utgår ifrån Förintelsen och det urskillningslösa mordandet av judar, homosexuella, romer och andra som inte passade in i den nazistiska världsbilden. Ledande frågor i projektet är: Hur var detta möjligt? Vilka var det som stod bredvid och lät det ske? Hur såg deras motiv och möjligheter till agerande egentligen ut? Varför gjorde de ingenting och hur kan vi idag förstå deras beteende? På vilket sätt fick åskådaren en legitimerande och sanktionerande roll? Vilken betydelse hade normer och normförskjutning för valet att bli åskådare? *Spelar roll* vänder sig främst till lärare och elever på högstadie- och gymnasienivå; fokus ligger på åskådarrollens passiva funktion och det ansvar som följer av att inte agera. Utgångspunkten är individens, gruppens och större samhällsinstitutioners agerande.

En viktig del i projektet är att koppla dess innehåll till befintlig forskning och att, om möjligt, initiera ny forskning om åskådarperspektivet i såväl ett historiskt som nutida perspektiv. Utifrån dessa ambitioner har ett forskningssamarbete inletts med representanter från främst Historiska institutionen vid Uppsala universitet.² Målsättningen var inledningsvis att få en överblick över forskningsläget om åskådaren under Förintelsen. Sedermera har perspektivet vidgats till att också få med åskådaren under andra folkmord eller skeenden då mänskliga rättigheter har kränkts på allvarliga sätt. Resultatet hittills av detta forskningssamarbete är att fem forskningsöversikter har skrivits. Dessa översikter har handlat om åskådarperspektivet under folkmordet på armenierna och assyrierna på 1910-talet, Förintelsen, kriget i Bosnien på 1990-talet, inbördeskriget i Rwanda på 1990-talet samt om allmänna socialpsykologiska förklaringar till åskådaragerandet. I denna rapport diskuteras dessa fem översikter, en forskningsworkshop i januari 2008 samt de planer som finns på en konferens om åskådarperspektivet.

¹ Wiesel, 1969, s. 159.

² Från Historiska institutionen vid Uppsala universitet har i synnerhet Fil dr Lars M Andersson och Fil dr Henrik Edgren engagerats.

Utgångspunkter för forskningsöversikterna

Det är inte så att de historiska skeenden som forskningsöversikterna handlar om är naturligt jämförbara eller jämlika. Det är svårt, om inte omöjligt, att likställa så olika företeelser som folkmordet på armenierna, Förintelsen, kriget i Bosnien och folkmordet i Rwanda. Det fanns, i de olika konflikterna, helt olika förutsättningar för ett åskådaragerande. Medan alla invånare under konflikterna i Bosnien och Rwanda i hög grad tvingades till att bli antingen förövare eller offer, var handlingsutrymmet större att välja åskådarpositionen för en tysk medborgare innan och under andra världskriget. Detsamma kan sägas om de som inte var kristna armenier eller assyrier i Turkiet under 1910-talet.

Det är omstritt om alla dessa skeenden ska etiketteras som folkmord. Vad gäller kriget i Bosnien är det mycket tveksamt om man kan tala om övergreppen utifrån sådana termer. Beträffande Rwanda vägrade ju det internationella samfundet, med USA och FN i spetsen, under lång tid att benämna det som ett folkmord. Förbrytelserna på armenierna och assyrierna förefaller de flesta betrakta som ett folkmord, åtminstone forskare utanför Turkiet. Här håller den turkiska regeringen inte alls med, vilket som bekant har föranlett en del diplomatiska förvecklingar. Att se Förintelsen som ett folkmord är en självklarhet.

Förövarna i dessa historiska exempel kommer också från olika håll. Vad gäller Förintelsen och folkmordet på armenierna är det uppenbart att det är staten som ligger bakom. Därför är det också lättare i dessa fall att knyta an till FN:s definition av folkmord, som ju understryker statens roll i dödandet. Detta är inte lika tydligt i Bosnien och Rwanda, där milisgrupper och civila grupperingar av olika slag ofta begick de värsta övergreppen.

Listan på olikheter mellan dessa brutala och avskräckande historiska skeenden kan således göras lång. Poängen med att använda dem i detta sammanhang är att de är just olika och därmed lämpliga för att studera huruvida det är möjligt, i vetenskapliga sammanhang, att använda åskådarperspektivet som utgångspunkt för forskning. Följaktligen är den viktigaste avsikten med forskningsöversikterna att problematisera åskådaren som begrepp och analytisk kategori.

Följande centrala frågor har varit styrande för alla forskningsöversikter:³ Finns det någon forskning om åskådarperspektivet i dessa konflikter? Om sådan forskning finns, hur definieras åskådaren (bystandern) och är det möjligt att tala om åskådare i dessa fyra olika skeenden? Talar man om individer, organisationer eller stater som åskådare? På

³ Forskningsöversikterna har skrivits av: Förintelsen – Henrik Edgren (Fil. dr i historia vid Uppsala universitet), Folkmordet på armenierna och assyrierna – David Gaunt (Professor i historia vid Södertörns Högskola), Inbördeskriget i Bosnien (Fil stud. i historia Iva Lucic vid Uppsala universitet), Inbördeskriget i Rwanda – gradual student Christopher Kayumba och Ph. D Jean Paul Kimonyo från Göteborgs universitet och Institutionen för globala studier). Den socialpsykologiska översikten tillkom några månader efter de övriga och skrevs av Dennis T Kahn, doktorand i socialpsykologi vid Tel Aviv University.

vilket sätt diskuteras normförändringar och normaliseringsprocesser i förhållande till åskådarens agerande eller icke agerande? Hur förklaras åskådaren och på vilket sätt diskuteras denne i förhållande till "räddaren" och "förövaren"? Vilken roll har samhällsinstitutioner som massmedia, kyrka och internationella hjälporganisationer när åskådaren dryftas och förklaras? På vilka sätt kan man initiera ny forskning om åskådarperspektivet?

Socialpsykologiska förklaringar till åskådaragerandet

Det råder knappast någon konsensus kring hur begreppet "åskådare" (bystander) ska definieras. Att reda ut åskådarebegreppets betydelse är också en väsentlig del i *Spelar Rolles* forskningsarbete. Dennis T Kahn understryker, utifrån Dan Bar-On (2001), att det finns olika sorters åskådare beroende på de omständigheter åskådaren agerar under. Uppenbart är att åskådaren inte kan finnas utan offer och föröväre.⁴ Kahn definierar den individuella åskådaren som en passiv individ som utan att ingripa betraktar ett offer i en allvarlig knipa av något slag. Åskådaren agerar inte, trots att det finns goda möjligheter till att ingripa.⁵

Det socialpsykologiska intresset för åskådarperspektivet fick en kraftig skjuts framåt efter det uppmärksammade våldtäktsmordet på Kitty Genovese i New York 1964, som lär ha åsatts av en mängd åskådare som inte ingrep till flickans hjälp. I analysen av denna förskräckande händelse har den socialpsykologiska forskningen bland annat fokuserat på hur närvaron av en massa åskådare fick den paradoxala följden att ingen bistod den brutalt mördade Genovese. Det verkar som att de flesta förväntade sig att någon annan skulle agera. Slutsatsen blev att ju fler åskådare som betraktade ett övergrepp, desto större kunde risken vara alla blev passiva och lämnade offret till sitt eget öde. Således förefaller åskådaren ofta behöva stöd av andra människor för vägledning i prekära situationer då medmänniskor kränks. Uppenbart är att gruppen, i olika former, har en stor betydelse för hur den individuella åskådaren väljer att handla.⁶ Vad gäller gruppens inflytande på åskådaren har forskarna Latané och Darley (1970) utgått ifrån tre olika teman när de förklarar åskådarens ställningstagande: 1. Socialt inflytande (social influence), 2. Ansvarsspridning (diffusion of responsibility). 3. Publikens hämmande inverkan (audience inhibition).⁷

Socialt inflytande (social influence) handlar om gruppsyck och individens behov av konformitet och anpassning, vilket i hög grad påverkar individens värderingar. Exempelvis har en mängd experiment visat att anonymitet i en folkmassa gör det lättare för individen att agera primitivt och aggressivt. Känslan av anonymitet stärker konformiteten inom gruppen och blir därmed en viktig förklaring till varför åskådare accepterar våldsskeenden av olika slag. Ju homogener gruppen är, desto starkare är ofta anonymiteten. Det bidrar naturligtvis till att minska drivkrafterna att hjälpa utsatta

⁴ Kahn, forskningsöversikt, s. 3. Kahns forskningsöversikt har rubriken: *Bystander intervention and norm shifting: A social psychological research overview*

⁵ Kahn, forskningsöversikt s. 3.

⁶ Kahn, forskningsöversikt, s. 6 ff.

⁷ Kahn, forskningsöversikt, s. 6. Se vidare Latané och Darley (1973).

medmänniskor. Genom att åskådaren lämnar anonymiteten blir denne också medveten om sin egen roll och betydelse, vilket ökar chanserna för åskådaren att bli en ”hjälpare” (rescuer).⁸

Spridandet av ansvar (diffusion of responsibility) innebär att individer inom en grupp tenderar att tillåta skeenden inom gruppen som de inte alls skulle acceptera om de var enskilt ansvariga. Individens ansvar försvinner helt enkelt på grund av andra människors närvaro samt känslan av att vara delaktig i ett större byråkratisk och hierarkiskt system. Genom arbets- och ansvarsfördelning i små uppgifter, där ansvaret för helheten blir otydligt, förenklas undflyendet från ett personligt och moraliskt ansvar. Gruppen blir den viktiga identiteten och därmed accepteras irrationella beslut.⁹

Publikens hämmande inverkan (audience inhibition) betyder bland annat att människan ofta är beroende av vad gruppen tycker om den enskilde individens agerande. Det ingår alltså en form av kalkylering hos åskådaren över den psykologiska kostnaden och följden av att gå emot gruppen genom att intervensera och lämna åskådarstadiet. Vad betyder till exempel ett misslyckat ingripande för den enskildes position i gruppen? De flesta människor strävar efter att inte göra bort sig inför gruppen, vilket blir en viktig bevekelsegrund för åskådarens ställningstagande. Utgångspunkten för detta socialpsykologiska perspektiv är att individen styrs av en strävan att maximera de egna vinsterna och inte av altruistiska skäl som osjälviskhet eller omtanke om andra människors välbefinnande.¹⁰ Här menar emellertid vissa forskare, till exempel Batson och Shaw (1991), att individer visst kan styras av altruism och empati i sina handlingar och därmed inte enbart av vinstintressen.¹¹

Det finns också psykologiska teorier som förklarar åskådarens handlande utifrån individens lynne och personlighetsdrag, så kallade dispositional theories. Mycket av inspirationen i denna forskningsinriktning kommer från Theodor Adornos (1950) psykodynamiska teorier om varför vissa personer, mer än andra, fastnar för fördomar och fascistisk propaganda. Adorno menar bland annat att individer som karakteriseras av lydnad för auktoriteter strävar efter konformitet, lydnad och stabilitet i tillvaron. För att undvika störningar blir de därför intoleranta mot det som avviker från vad de anser vara normalt vad gäller stabila och strukturerande praktiker som exempelvis religion, ras eller nationalitet. Auktoritetsbundna personer har en fallenhet för att dela upp tillvaron i tydliga dikotomier där det inte finns utrymme för tvetydigheter.¹²

Kritik har riktats mot de många psykodynamiska försöken att exempelvis förklara genomförandet och acceptansen av nazisternas övergrepp under andra världskriget. Här lyfter forskare som Hanna Arendt (1965), Stanley Milgram (1974), P Zimbardo (2007), Christopher Browning (1992) och Harald Welzer (2007) fram att så kallade normala

⁸ Kahn, forskningsöversikt, s. 8.

⁹ Kahn, forskningsöversikt, s. 11.

¹⁰ Kahn, forskningsöversikt, s. 14. Forskare som Pilliavin och Pilliavin (1972) och Morgan (1978) har till exempel sådana utgångspunkter.

¹¹ Kahn, forskningsöversikt, s. 15. Exempelvis forskarna Batson och Shaw har lyft fram den här altruismtesen.

¹² Kahn, forskningsöversikt, s. 17 f.

människor, utan några personlighetsstörningar, är fullt kapabla att begå och acceptera allvarliga övergrepp och kränkningar av medmänniskor. Harald Welzer ställer den provocerande frågan huruvida nazisterna bröt några sociala normer i Förintelsen överhuvudtaget. Han visar, i sin bok "Gärningsmän" (2007), att nazisterna i själva verket följde de rådande sociala normerna. Frågan blir därmed inte vad som gjorde att de bröt mot normerna, utan hur samhällliga normer så snabbt kunde tillåtas att ändras så mycket att de tillät en förintelse av judarna. Welzer menar att det är uppenbart att förövarna inte såg dödandet av judar som ett brott mot ett mänskligt agerande; snarare uteslöts vissa grupper, till exempel judar och zigenare, från "the universe of obligation" gentemot andra människor. I samhällets snabba normförändring dehumaniserades därmed judarna, vilket lämnade fältet fritt för såväl förövare som åskådare till de bestialiska övergreppen.¹³ I detta sammanhang är också Ervin Staubs teorier om normförändring relevanta. Staub betonar hur ett samhälle gradvis, genom normförskjutningar av olika slag, går mot ett folk mord. Successivt övertygas förövare och åskådare om att nedvärdera offren, vilket också leder till att skuld känslor och dåliga samveten försvinner.¹⁴

Hur ska man då förklara den normförändring som i allra värsta fall kan resultera i förövandet och beskådandet av ett folk mord? Som tidigare har betonats är gruppträck av olika slag viktiga förklaringar till norm- och attitydförändringar hos den enskilde individen. Albert Bandura (1999) skriver om fyra olika steg av moralisk frigörelse ("moral disengagement") för såväl förövare som åskådare:

1. Åskådarens acceptans och passivitet rekonstrueras jämfört med tidigare normer hos åskådaren. Därmed framstår inte passiviteten som omoralisk för den enskilde individen. Här är begreppet "kognitiv dissonans", myntat av Leon Festinger (1957), betydelsefullt. Individens obehagliga förnimmelse av att handlandet strider mot moraliska utgångspunkter botas på två sätt. Det första går ut på att erkänna att uppträdandet strider mot individens moraliska grundsatser och därmed erkänna för sig själv och gruppen att man handlat omoraliskt och klandervärt. Det andra alternativet, som förefaller vara den enkla utvägen, handlar om att ändra attityderna så att de mer stämmer överens med det handlande som en gång ansågs vara orättfärdigt. Här kan man också tala om så kallad "vicarious dissonance", det vill säga att vi som individer känner en vikarierande disharmoni för andra personers, till exempel inom en grupp, orättfärdiga handlingar. För att ändra detta obehagliga tillstånd förändras individens attityder för att bättre passa ihop med gruppens uppträdande. I praktiken accepterar således åskådaren gruppens övergrepp, även om åskådaren själv aldrig från början skulle utföra dem. Resultatet blir att situationen normaliseras och förövarna kan, stärkta av åskådarens stöd, fortsätta att begå övergrepp. 2. Ansvar för att ingripa och bistå är otydligt och oklart. 3. Konsekvenserna av passiviteten förminskas och tonas ned. Åskådaren intalar sig att den enskilde personens handlande inte har någon betydelse. 4. Offret dehumaniseras och anklagas för att vara delaktigt i oförrätterna.¹⁵

¹³ Kahn, forskningsöversikt, s. 21.

¹⁴ Kahn, forskningsöversikt, s. 23.

¹⁵ Kahn, forskningsöversikt, s. 26 ff.

Låt oss då efter denna inledande presentation av socialpsykologiska utgångspunkter, gå närmare in på hur forskningen har behandlat åskådarperspektivet i Förintelsen, folkmordet på armenierna, kriget på Balkan under 1990-talet och folkmordet i Rwanda 1994.

Åskådare och Förintelsen

Allmänt kan sägas att forskningen om det individuella åskådarperspektivet vad gäller folkmord och andra allvarliga övergrepp av mänskliga rättigheter, är tämligen begränsad.¹⁶ När åskådare har dryftats, i synnerhet vad gäller historisk forskning, har man fokuserat främst på stater, stora internationella organisationer och kyrkor. Det område som man har skrivit mest om utifrån ett åskådarperspektiv är utan tvekan Förintelsen. Här lanserade Michael Marrus bystanderbegreppet 1987.¹⁷ Därmed slogs det fast att inte bara de som deltog i, utan även de som tittade på, hade delaktighet i Förintelsen. Bystanderbegreppet utvecklades ytterligare av Raoul Hilberg, som i boken *Perpetrators, Victims och Bystanders* från 1992 skrev om olika kategorier av åskådare: ”helpers”, ”gainers” och ”onlookers”. Så kallade gainers drar nytta av sin åskådarpå position genom exempelvis förmögenhets- eller karriärvinster; onlookers är mer passiva och får inte några direkta fördelar av sin passivitet. Helpers är knappast att betrakta som åskådare, eftersom de aktivt tar ställning och försöker bistå de utsatta.¹⁸

Det är långt ifrån givet hur termen åskådare ska definieras. Inte minst måste ju åskådaren ständigt ställas i relation till förövaren, räddaren (helper) och offret. I en situation kan en individ vara åskådare för att sedan byta position till förövare, räddare eller offer. Att vara åskådare är således knappast något man är kontinuerligt; det gör begreppet svårhanterligt och därmed komplicerat att definiera i olika sammanhang. Ett annat problem med åskådaren som begrepp är att det innefattar så många olika typer av individer, stater, organisationer, institutioner etcetera. Därmed riskerar begreppet att bli synnerligen ”trubbigt” som analytiskt instrument. Därför är det på sin plats att göra distinktioner mellan olika nivåer som åskådaren agerar på: individ-, grupp-, institutions-, stats- och den internationella organisationsnivån. Skilda etiska frågeställningar gäller på varje nivå.¹⁹ Fokus i *Spelar-roll* har legat på åskådaren på individ-, grupp- och institutionsnivå.

Ervin Staub menar att åskådaren är en individ som observerar ett övergrepp, men som inte direkt är påverkad av förövarens handling. Åskådaren definieras här i relation till förövaren och offret genom att åskådaren inte är förövare, räddare eller offer.²⁰ Åskådaren fortsätter att leva ett ordinarie liv mitt i ett fruktansvärt skeende, som exempelvis Förintelsen eller folkmordet på armenierna och assyrierna. Ofta är åskådaren

¹⁶ Titeln på Edgrens sammanställning är: *Åskådare och folkmord – en forskningsöversikt*. Den finns tillgänglig hos Forum för Levande Historia i Stockholm.

¹⁷ I denna framställning används bystander och åskådare som synonymer.

¹⁸ Se Marrus, 1989; Hilberg, 1992, passim.

¹⁹ Edgren: forskningsöversikt, s. 18. Se även Staub, 1989, s. 86 f; Barnett, 2000, s. 12.

²⁰ Edgren: forskningsöversikt, s. 18. Se även Staub 1989, s. 86 ff. Jag menar att man kan se åskådaren eller åskådarinstitutionen utifrån en liknande definition, d. v. s. en regering, ett kyrkosamfund eller en hjälporganisation som utifrån observerar allvarliga övergrepp, men som inte direkt påverkas av förövarens handling. Därmed står man utanför konflikten som en åskådare.

omedveten om sin roll eller så förnekar han eller hon betydelsen av sitt uppträdande. Medvetet undviks information om förgripelser och offrens lidande. Åskådarens passiva uppträdande reser frågor om den mänskliga naturen och grunderna för den humanitära etiken och moralen. Man frågar sig om åskådaren hade något val? Hade hon eller han makten att förändra det som skedde? Ville man förändra skeendet?²¹ Diskussioner om åskådarens agerande utmynnar således ofta i resonemang om tvetydigheter och anklagelser förknippade med moraliska och politiska misslyckanden. Inte minst därför riskerar historieskrivningen om åskådaren att bli normativ.²²

Det är nämligen många gånger deprimerande att skriva om åskådares agerande. Då framkommer bland annat människors misstro mot rapporter om massmord; likgiltigheten för medmänniskors tragiska och brutala livsöden samt individers ovilja att stoppa dessa destruktiva händelseförlopp. Därför blir steget inte särskilt långt till att den historiska forskningen mer fördömer än förklarar varför människor, grupper, organisationer eller stater blir åskådare när mänskliga rättigheter kränks på allvarliga sätt. Michael Marrus påtalar vikten av att försöka förstå åskådarens agerande på ett djupare plan för att också kunna upplysa om förutsättningar och förhållanden som resulterar i att människor blir åskådare och inte aktivt tar ställning och blir ”helpers”.²³ Att nå denna djupare allmänpsykologiska kunskap om individers passivitet och aktivitet i utsatta lägen är inte möjligt enbart med hjälp av historievetenskapens teorier och metoder. Det behövs ett tvärvetenskapligt angreppssätt för att definiera och förklara åskådarens bevekelsegrunder.²⁴

En viktig fråga är vilket inflytande åskådaren egentligen har för ett skeende. Naturligtvis går det inte att ge ett generellt svar. Ervin Staub och Victoria Barnett anser att åskådare visst har stor betydelse. En åskådares ställningstagande under Förintelsen påverkade andra; passivitet minskade hjälplusten och stärkte förövarna medan aktivitet ökade motivationen att hjälpa. Åskådaren ställs inför flera handlingsalternativ och bär därmed ett ansvar för vad som händer. Inställning och känslotillstånd hos åskådaren är självfallet olika beroende på situation. Han eller hon kan vara likgiltig; han eller hon kan vara känslomässigt omtumlad – men ändå oförmögen att handla; han eller hon kan vara fångad mellan dilemmat att inte vilja bli inblandad samtidigt som situationen kräver att någon måste göra något; han eller hon påverkas av hur människor i omgivningen agerar samt av känslor som maktlöshet, rädsla, identifiering med offret eller likgiltighet. Därtill har också fördomar mot de drabbade en stor betydelse.²⁵ Något tillspetsat verkar det finnas nästan lika många förklaringar till att bli åskådare som det finns individuella åskådare.

David Cesarani och Paul Levine betonar de moraliska gråzonerna vad gäller åskådarens agerande och möjligheter till agerande. Det är således inte utifrån ”svart eller vitt” vi kan

²¹ Edgren: forskningsöversikt, s. 18. Se även Staub, 1989, s. 86 f; Barnett, 2000, s. 12.

²² Edgren, forskningsöversikt, s. 19. Se även Levine, 2002, s. 213.

²³ Edgren: forskningsöversikt, s. 20. Se även Marrus, 1989 (b), s. 156.

²⁴ Därför är det viktigt att projektet inlemma förklaringsmodeller som utgår ifrån vetenskapsområden som psykologi, socialpsykologi, beteendevetenskap, etik etc.

²⁵ Edgren: forskningsöversikt, s. 20. Se även Staub, 1989, s. xi, s. 13 ff; Barnett, 2000, s. 10 ff.

förklara åskådarens handlande (eller icke handlande) och ansvar. Ett sådant kritiskt och nyanserat förhållningssätt är nödvändigt, menar Levine och Cesarani, för att människor i vår tid ska kunna identifiera sig med åskådardilemmat under Förintelsen. Därför medför olika politiska, sociala, kulturella och ekonomiska villkor att åskådarrollen måste problematiseras utifrån den särskilda kontexten i respektive fall. Diakrona och synkrona jämförelser är alltså långt ifrån oproblematiska.²⁶ Låt oss då närmare gå in på vad forskningsöversikterna säger om möjligheterna att använda åskådarbegreppet för folkmordet på armenierna, kriget i Bosnien och inbördeskriget i Rwanda.

Åskådare och folkmordet på de kristna armenierna och assyrierna

David Gaunt menar att åskådarbegreppet i högsta grad är användbart för forskning om folkmordet på armenierna.²⁷ De allra flesta i Turkiet kan betraktas som utomstående och passiva åskådare till förföljelserna och förbrytelseerna mot kristna armenier och assyrier. Det var i princip omöjligt i samtiden att inte förstå den turkiska statens syfte att utrota armenier och assyrier. Långa karavaner av tillfångatagna, inte minst utblottade och utfattiga kvinnor och barn, transporterades över hela landet och fördes som boskap genom städer och byar. Män avrättades öppet; lik och kroppsdelar låg utspridda på landsbygden och flöt omkring i floder och sjöar. Därtill rapporterade många utländska representanter, bland annat missionärer och diplomater, om vad som pågick.²⁸

Det finns mycket forskning om själva folkmordet på armenierna, men försvinnande få studier existerar utifrån ett åskådarperspektiv, om ens någon. Om folkmordet har framförallt forskare utanför Turkiet skrivit. Termen ”folkmord” accepterades som benämning av förbrytelseerna mot armenierna, åtminstone internationellt, under 1980-talet. Emellertid har alla turkiska regeringar, fram till dags dato, förnekat att ett folkmord ägde rum överhuvudtaget. Snarare har det framställts som att fler muslimer än kristna drabbades under 1910-talets oroligheter. Inte minst har det så kallade turkiska historiska sällskapet haft stor betydelse för förnekandet av det öde som drabbade armenier och assyrier i Turkiet under 1910-talet.²⁹

En av de få turkiska historiker som professionellt och vetenskapligt har behandlat den armeniska frågan är professor Tanker Akçam. Han har levt i exil i bland annat Tyskland där han disputerade vid universitetet i Hannover. Med hjälp av samtida tidningsmaterial har Akçam undersökt krigsförbrytarrättegångarna efter kriget. Här avslöjas detaljer om hur folkmordet organiserades, vilka som initierade det och när viktiga beslut togs. Debatterna i den samtida turkiska nationalförsamlingen påvisar att alla framträdande politiker i Turkiet i samtiden visste vad som pågick, således kan de också benämnas åskådare till folkmordet.³⁰

²⁶ Edgren, forskningsöversikt, s. 18. Se även Cesarani och Levine, 2002, s. 3 ff.

²⁷ Titeln på Gaunts forskningsöversikt är: *Ottoman Bystanders – Report for Forum för Levande Historia*. Översikten finns tillgänglig på Forum för Levande Historia i Stockholm.

²⁸ Gaunt: forskningsöversikt, s. 1ff.

²⁹ Gaunt: forskningsöversikt, s. 26.

³⁰ Gaunt: forskningsöversikt, s. 26 ff.

Åskådare och kriget i Bosnien

Om ett stort antal åskådare kan identifieras under folkmordet på armenier och assyrier under 1910-talet, är det inte alls självklart att tala om åskådare under kriget i Bosnien på 1990-talet.³¹ Iva Lucic menar att det är förenat med vissa problem att använda åskådarbegreppet för skeendet i Bosnien. Detta beror inte minst på att forskningen om detta perspektiv är synnerligen sparsmakad, men också på att många lokala och regionala forskningsansatser är genomsyrade av nationalistiska tolkningar där dikotomin mellan offer och förövare är tämligen förenklad. Bland annat är skiljelinjerna mellan offer och förövare alltför etniska, vilket gör det svårt att närmare diskutera och granska den position "mitt emellan" som karakteriserar åskådaren. Vidare lämnar de olika etniska gruppernas narrationer, eller tolkningar, av kriget i Bosnien knappast något utrymme för en passiv och kanske också moraliskt klandervärd åskådare. Alla parter i konflikten ser sig själva som offer, vilket också har betydelse för det pågående statsbyggandet i regionen. Framförallt gäller det bosniska politiker, som menar att "folkmordet" på de bosniska muslimerna legitimerar bildandet av en bosnisk stat.³²

Den allmänna bosniska tolkningen och beskrivningen av kriget utgår nämligen oftast ifrån att konflikten handlade om en välplanerad serbisk aggression mot Bosnien-Hercegovina där muslimerna utsattes för ett etniskt folkmord registrerat av serberna. Ur serbernas synvinkel tolkas kriget som en fortsättning på hur serber, allt sedan området var under ottomanskt styre, varit föremål för ett folkmord planerat av muslimerna i Bosnien. I det kroatiska perspektivet fokuseras på hur i synnerhet serberna under många år förföljt etniska kroater i Bosnien. Tveklöst är "nationalismens kulturella grammatik" viktig i detta sammanhang, eftersom invånarna i första hand etiketterades efter etniskt ursprung oavsett deras egen subjektiva identifiering. Följaktligen blev exempelvis en serbisk invånare i bosniska Sarajevo, som ofta hade den etniska bakgrunden som enda gemensamma nämnare med en serbisk soldat, också ansedd som serbisk angripare. På detta bedrägliga sätt involverades människorna i Bosnien tvångsmässigt i konflikten samtidigt som etniska roller förstärktes och reproducerades.³³

Det mesta av den forskning som finns om Bosnienkriget, med någon form av åskådarperspektiv, lyfter främst fram hur olika internationella aktörer agerat i en åskådarroll. Det kan till exempel handla om EU och dess medlemsstater, USA samt FN. Om detta har bland annat journalister verksamma i konfliktområdet skrivit. Ett typiskt tema är att EU, USA och FN anklagas för att genom sin passivitet ha sanktionerat ett folkmord på muslimerna. Bland annat Pulitzerprisvinnaren Roy Gutman har skrivit utifrån ett sådant synsätt där det är de bosniska muslimernas intressen som kommer främst. Man kan knappast betrakta denna typ av litteratur som saklig och objektiv.³⁴

³¹ Titel på Iva Lucics forskningsöversikt: *Bystanders in the Bosnian war in the 1990s*. Översikten finns tillgänglig på Forum för Levande Historia i Stockholm.

³² Lucic: forskningsöversikt, s. 5 ff.

³³ Lucic: forskningsöversikt, s. 5 ff.

³⁴ Lucic: forskningsöversikt, s. 6 ff.

Framförallt europeiska forskare har elaborerat kring olika staters åskådagerande. Förklaringarna är avsevärt mer nyanserade och komplexa jämfört med till exempel Gutmans arbeten. Finländaren Riika Kuusisto studerar hur politiker i Västeuropa och USA motiverade sin passivitet utifrån att 1990-talets Balkankonflikt ansågs vara irrationell, förbryllande och obegriplig. Därför var det svårt för de utomstående staterna att ingripa.³⁵ Fransmannen Xavier Bougarel kritiserar uppfattningen om västmakterna som passiva åskådare. Han tar upp hur flera europeiska stater gradvis involverades i kriget, i synnerhet efter sommaren 1995. Han diskuterar också Natos, FN:s och andra tongivande internationella organisationers inblandning i kriget. Bougarel framhåller att mer visserligen kunde ha gjorts av det internationella samfundet, men den till synes ineffektiva politiken förklaras framförallt utifrån de oförutsedda konsekvenser som följde av hur olika västmakternas politiker och de stridande parterna uppfattade konfliktläget och de förhandlingar som fördes.³⁶

Beträffande FN så har dess roll framförallt diskuterats i anslutning till massmorden i gruvstaden Srebrenica 1995, som ju av vissa (bland annat den Internationella brottmålsdomstolen för före detta Jugoslavien) har tolkats som ett regionalt folkmord. Norrmannen Arne Johan Vetlesen har skrivit om de holländska FN-truppernas och den holländske försvarsministerns agerande samt om FN-sändebudet Yasushi Akashi.³⁷ Den internationella brottmålsdomstolen för före detta Jugoslavien har också behandlat åskådagerandet, åtminstone vad gäller Serbiens roll och ansvar för övergreppen i Srebrenica. Här har det konstaterats att den serbiska regeringen med sitt passiva agerande hade delaktighet i förbrytelseerna mot civilbefolkningen i Srebrenica, eftersom man hade resurser och möjligheter att hindra massmorden där.³⁸

Det finns en del litteratur som handlar om hur enskilda individer lämnade förövar- och kanske även åskådarrollen, för att bistå utsatta medmänniskor på olika sätt. Det handlar alltså om att såväl militärer som civila ibland räddade utsatta med en annan etnisk och religiös identitet. Antropologer har förklarat detta osjälviska beteende utifrån begreppet ”komsiluk”, ett turkiskt ord från den osmanska tiden som fritt kan översättas till ”grannskap”. Utifrån teorin om symbolisk interaktionism kan man då hävda att dessa ”räddare” satte högre värde på sin egenskap som granne än sin etniska tillhörighet. Allmänt är framställningarna om ”helpers” under Bosnienkriget behäftade med en mängd källkritiska problem, vilket därmed gör det svårt att kalla dem för vetenskapliga.³⁹

³⁵ Lucic: forskningsöversikt, s. 9 ff.

³⁶ Bougarel, 1995.

³⁷ Lucic: forskningsöversikt, s. 10 ff. Se även Vetlesen, 2000.

³⁸ Lucic: forskningsöversikt, s. 11 f.

³⁹ Lucic: forskningsöversikt, s. 18 f.

Åskådare och inbördeskriget i Rwanda

Precis som i fallet Bosnien är det i viss mån problematiskt att använda åskådarbegreppet för Rwandakonflikten.⁴⁰ Även vad gäller Rwanda är forskningen om det individuella åskådarperspektivet i det närmaste obefintlig; dock finns vissa studier om så kallade externa åskådare, det vill säga andra stater och stora internationella organisationer som FN och Röda Korset. En viktig förklaring till att antalet studier utifrån åskådarperspektivet är så sällsynta är givetvis att man i första hand har prioriterat att fastställa vilka som var förövare. Detta har inte minst varit viktigt för de folkrättsliga tribunalerna som har åtalat krigsförbrytare. Därtill är det svårt att avgöra vem som egentligen var en åskådare. Morden på i synnerhet tutsis utfördes över hela landet och inte i några speciella fångelser eller koncentrationsläger, som var fallet under Förintelsen.⁴¹

En annan viktig anledning till att så lite har skrivits om åskådarperspektivet i Rwanda är att utrymmet för att vara åskådare var så begränsat. Det var förenat med livsfara att vara åskådare och att inta en passiv roll innebar därför stora risker. Om man i andra fall moraliskt nedvärderar åskådarens passivitet innebar en hutuindivids åskådaragerande snarare ett modigt och positivt handlande (eller *ickehandlande*), eftersom väldigt många hutus mobiliserades på olika sätt i folkmordet på tutsis. Forskaren Scott Strauss har exempelvis funnit att anmärkningsvärt få hutus inte deltog i folkmordet; allmänt var alltså trycket mycket hårt inom hutugruppen på att delta. Ibland kunde man slippa att involveras genom att betala en inte oansenlig summa pengar.⁴²

Precis som för Bosnien har alltså åskådarbegreppet mestadels tillämpats på externa aktörer. Här har man bland annat lyft fram internationella organisationer som FN och OAU samt stater som Frankrike, USA, Uganda, Belgien och China. Forskning säger bland annat att dessa staters passivitet uppmuntrade förövarna och sände signaler om att de inte skulle ställas till svars för sitt handlande. I detta sammanhang betonas också hur USA under lång tid vägrade att benämna massmorden i Rwanda som ett folkmord; det resulterade i att ansvarsbördan för omvärlden, vad gäller att intervensera i konflikten, lättades. Frankrike anklagas också för att kontinuerligt ha understött regeringsmedlemmar och milisgrupper som direkt organiserade och övervakade folkmordet.⁴³

I Rwanda finns tre etniska folkgrupper: hutu, tutsi och twa. När folkmordet bröt ut 1994 utgjorde hutus cirka 85% av befolkningen, tutsi cirka 10% och twa cirka 5%. Den sistnämnda gruppen är en sorts pygmébefolkning som stod utanför konflikten och möjligtvis kan man betrakta twa-befolkningen som åskådare. Emellertid finns ingen forskning som utgår ifrån sådana frågeställningar.

⁴⁰ Titeln på Christopher Kayumbas och Jean Paul Kimonyos översikt är *Bystanders to the Rwandan Conflict & Genocide: Current state of research*. Den finns tillgänglig hos Forum för Levande Historia i Stockholm.

⁴¹ Kayumba och Kimonyo; forskningsöversikt, s. 13 f.

⁴² Kayumba och Kimonyo; forskningsöversikt, s. 14 f.

⁴³ Kayumba och Kimonyo; forskningsöversikt, s. 26 f.

Varför blir man åskådare?

Nedan diskuteras hur man, enligt de olika forskningsöversikterna, har förklarat åskådagerandet.⁴⁴ De förklaringar, vilka ofta hör samman, som är vanligast är det totalitära samhällets betydelse; ideologiernas roll; hot, rädsla och säkerhetsdilemmat som avgörande för individens ställningstaganden; förnekandet av fakta, likgiltighet och emotionell stress; hur samhällsinstitutioner som massmedia och kyrka har påverkat åskådarpå positionen. Eftersom mest forskning finns om åskådaren under Förintelsen, är det också exempel från Förintelseforskningen som dominerar denna framställning.

Det totalitära samhället

En av de viktigaste förklaringarna som lyfts fram till åskådarens ställningstagande, och givetvis även förövarens, är det totalitära samhällssystemets betydelse. Ett totalitärt samhälle är ett statssystem som strävar efter direkt kontroll över alla betydande institutioner i samhället, till exempel inom ekonomi, utbildning, rättsväsen, kyrka och kultur. Totalitarismens samhällsmodell utmärks av ett enpartistyre. Politiken från det regerande partiet eller dess ledare betraktas som den absoluta sanningen och får inte ifrågasättas.⁴⁵ Ju mer de enskilda individerna inlemmas i det totalitära systemet, desto svårare blir det att distansera sig och värja sig från de normer som styr. Det gäller såväl utåt, mot samhället, som inåt gentemot sig själv. Individen befrias från auktoritet och inflytande över sitt eget liv. På detta sätt får också åskådaren en sorts alibi för sin maktlöshet och kan fortsätta att leva ett "normalt liv". I denna samhällsform ifrågasätts sällan "experters" och "regeringens" synpunkter. Avsaknaden av annorlunda och kritiska åsikter, propagandan om det rättfärdiga i förföljelserna och förbrytelserna mot utsatta grupper samt den individuella passiviteten förändrar till slut individernas uppfattning om sig själva och verkligheten. Därför tillåts och rättfärdigas till slut grymheter som folkmord.⁴⁶

Vad gäller Nazitidens Tyskland skapades en "normalitet" som innebar ett samhälle fyllt av terror mot dess offer, bland annat judar och zigenare. Nedvärdering av judar i olika sammanhang har visserligen förekommit i tusentals år över stora delar av världen, men det unika med Tyskland under 1930- och 1940-talets första hälft var hur denna nedvärdering också tog institutionell form. Det tog cirka sex år från Hitlers maktövertagande till massmordens start i Polen 1939. Under denna tid gavs utrymme för en utveckling av byråkrati (till exempel diskriminerande lagar), tekniskt effektiva avlivningsmetoder samt utdefinierande av icke önskvärda befolkningsgrupper. Den judefientliga politiken normaliserades och blev en integrerad del av det tyska samhället och den tyska kulturen (t. ex. i skolor, universitet, litteratur och ungdomsföreningar). Samtidigt stod det snart klart att ett aktivt motstånd mot den förda politiken innebar risk för repression. Invånarna i Tyskland tvingades att välja mellan att se och hantera galenskapen eller att bevara någon sorts mänsklig stolthet som riskerade att störa det

⁴⁴ Det handlar alltså om alla forskningsöversikter, exklusive den socialpsykologiska.

⁴⁵ Edgren: forskningsöversikt, s. 7. Se även Barnett, 2000, s. 81.

⁴⁶ Edgren: forskningsöversikt, s. 8. Se även Staub, 1989, s. 86; Barnett, 2000, s. 40.

tämligen harmoniska vardagslivet. Resultatet blev att flertalet åskådare drog sig tillbaka till den privata sfären där de kunde leva sina ”normala liv” i passivitet. Det privata blev synonymt med det passiva och tysta.⁴⁷

Tystnaden får följaktligen en speciell innebörd. Tystnad är, enligt Victoria Barnett, det som mest kännetecknade åskådarna; den formade deras identitet och handlingar. Tystnaden blev en del av normalitetens falska språk, eftersom normaliteten var beroende av tystnaden. Förövarna mördade, offren dog, några gjorde motstånd, men åskådarna var tysta.⁴⁸

I det totalitära samhället har staten och myndigheterna alltid tolkningsföreträde vad gäller att beskriva verkligheten och förandet befolkningens uppfattningar om offren. Ju mer förtryckande och diktatorisk en regering är, desto fler kommer att avhålla sig från opposition. I ett pluralistiskt samhälle innebär varierande föreställningsvärldar att individen oftare lutar till sin egen uppfattning; det är lättare för befolkningen att anpassa sig och ta ställning till nyheter och nya perspektiv.⁴⁹ På destruktivitetens olycksbådande väg, vars sista anhalt är folkmordet, tar den totalitära staten många små och stora beslut som påverkar händelsernas gång. Man väljer politiska ledare, antar ideologier, skapar politiska program, utser syndabockar och engagerar sig i våldsamma aktioner. Steg för steg nedvärderas den angripna gruppen och till slut blir det acceptabelt att döda dess medlemmar ”för den goda sakens skull”. Detta hände till exempel med judarna i Tyskland under 1930-talet; de kristna armenierna och assyrierna i Turkiet i början på 1900-talet och tutsibefolkningen i Rwanda från 1970-talet. Denna progressiva normförskjutning blir naturligtvis mycket lättare att genomföra med hjälp av åskådarnas passivitet, eftersom offrens betydelse därmed nedvärderas.⁵⁰

Trycket från en totalitär stat blir ofta så stort att något annat än en förövar- eller passiv åskådarroll inte är möjlig, eftersom hotet mot det egna livet och ens nära och kära är så påtagligt. I samband med vissa folkmord dödades de människor som inte samarbetade. I Rwanda strävade exempelvis den auktoritära huturegeringen efter att skapa gemenskap i mördandet bland så många hutus som möjligt. Det behövdes många personer för att klara av genomförandet av folkmordet, eftersom det inte hade byggts upp några fång- eller koncentrationsläger som i exempelvis Turkiet under 1910-talet eller i Europa under Förintelsen; därför engagerades också kvinnor, barn och äldre i de logistiska kontrollen och övervakningen av tutsis. Människor fick en gemenskap och gemensam identitet tack vare deras deltagande i folkmordet. På detta sätt blev det moraliskt riktigt att slå ihjäl tutsis. De som inte ville medverka nedvärderades och anklagades för att vara svikare. Hutus som opponerade sig etiketterades som medbrottslingar till tutsis och riskerade därmed sina liv. Grupptricket blev således en avgörande faktor till att man deltog.⁵¹

⁴⁷ Edgren: forskningsöversikt, s. 22. Se även Barnett, 2000, s. 85.

⁴⁸ Barnett, 2000, s. 126.

⁴⁹ Edgren: forskningsöversikt, s. 7. Se även Staub, 1989, s. 13 ff; s. 65.

⁵⁰ Edgren, forskningsöversikt, s. 9. Se även Staub, 1989, s. xiii.

⁵¹ Kayumba och Kimonyo; forskningsöversikt, s. 14.

I rättegångarna efter inbördeskriget i Rwanda har det framkommit att så många som ca 25% av befolkningen mellan 25 och 54 år deltog aktivt i folkmordet. Således kan man tala om "ett folkligt folkmord".⁵² Som en viktig förklaring till att så många engagerades betonas just det auktoritära samhället och det självklara i att lyda auktoriteter.⁵³ Sammanfattningsvis kan man konstatera att i Rwanda var manöverutrymmet inte särskilt stort för ett åskådarhandlande; det var i många fall förenat med livsfara att enbart stå passivt och se på när förbrytelseerna pågick.

Även vad gäller folkmordet på armenierna är det på sin plats att tala om ett auktoritärt eller totalitärt styre som medvetet försökte att fysiskt utrota kristna armenier och assyrier för att skapa ett etniskt och kulturellt homogent Turkiet. Memoarer, brev och dagböcker från ledande turkiska politiker visar att man menade att utrensningen av avvikande kristna grupper var nödvändig i skapandet av den turkiska nationen. Här handlade det givetvis om ett traditionellt auktoritärt samhälle där det ansågs självklart att utan protester lyda styret. Under många år var det sultanens ord som var lag. Sultanstyret ersattes, efter den så kallade konstitutionella statskuppen 1908, av en militärdiktatur regisserad av den ungturkiska rörelsen. Efter 1913 låg makten i synnerhet hos tre personer: krigsministern Enver, inrikesministern Talaat och sjökrigsministern Jemal.⁵⁴

Även om sultanen var borta och makten främst placerad hos några ministrar var det totalitära samhället detsamma. Regeringens order fick inte diskuteras och ifrågasättas; oppositionella riskerade hårda straff. Personer som försökte undsätta de utsatta armenierna och assyrierna, inte minst utländska representanter som ambassadörer och missionärer, blev hotade och tvingades avsluta sina protest- och hjälpaktioner. Dock fanns utrymme, enligt David Gaunt, för många passiva åskådare att agera dagligdags för att bistå alla de utsatta som brutalt tvingades gå långa distanser utan mat, dryck och andra förnödenheter. Kanske kan en viktig förklaring till den så vanliga passiviteten vara att många i Turkiet var övertygade om det rätta i att armenierna och assyrierna tvångsdeporterades, behandlades illa och till slut mördades. Forskningen har nämligen lyft fram ideologi som en viktig motivering till varför man genomförde folkmordet och till varför så få försökte hjälpa de utsatta.⁵⁵

Ideologi

Allmänt betyder ju ideologi någon form av samhällsåskådning med antaganden om verklighetens beskaffenhet, centrala värderingar och handlingsnormer. Med hjälp av en ideologi eller trosuppfattning tillhandahålls nya visioner om ett bättre och mer idealiskt samhälle; människan får hopp om en ljusare framtid. I Tyskland cementerades "vi-gruppen" med hjälp av nazismen och antisemitismen. Nazismen höjde tyskarnas uppfattning om sig själva och den tyska identiteten stärktes. Det nazistiska budskapet presenterades i massupplaga i radiotal, biofilmer, tidningar, pjäser och skolundervisning. Med hjälp av nazismen kunde tyskarna betrakta sig själva som överlägsna vad gäller

⁵² Kayumba och Kimonyo; forskningsöversikt, s. 14.

⁵³ Kayumba och Kimonyo; forskningsöversikt, s. 15.

⁵⁴ Gaunt; forskningsöversikt, s. 6.

⁵⁵ Gaunt; forskningsöversikt, s. 40 ff.

karaktär, kompetens, ära, lojalitet, hängivenhet till familjen och organisering av det civila samhället. Nya nazistiska organisationer bildades i en mängd olika former med skilda målgrupper: skolbarn, ungdomar, handelsmän, trädgårdsintresserade etcetera. Syftet med denna så kallade Gleichschaltung, alltså nazifiering eller politisk likriktning, var tvåfaldig. För det första skulle en ny nationell gemenskap skapas som utgick från nazismens teorier. För det andra gällde det att klargöra vem som tillhörde den tyska nationen och tydligt exkludera de som stod utanför.⁵⁶

Just nationalismen var central när den ungturkiska regeringen legitimerade förbrytelseerna mot kristna armenier och assyrier. Under stora delar av 1800-talet fördes en tämligen frikostig politik mot etniska minoriteter i det ottomanska imperiet. Officiellt strävade man efter att alla invånare, oavsett språk eller religion, var förenade som undersåtar. Visst fanns viss misstänksamhet mot de otrogna, eller ”gavour” som dessa kallades, men den officiella politiken handlade om att aktivt inlemma alla undersåtar under sultanen. Denna form av inkluderande politiska nationalism kom dock, helt i linje med nationalismens etablering och förändrade innehåll i övriga Europa och världen, att i början på 1900-talet ersättas av en turkisk kulturell och etnisk nationalism med betoning på islam och det turkiska språket. Andra etniska grupper skulle ”etnifieras”; därför utgjorde bland annat kristna armenier och assyrier ett allvarligt hot mot den turkiska nationella identiteten. Armeniern eller assyriern blev vad man i ett nykolonialistiskt perspektiv kan uttrycka som ”den andre”, det vill säga en främling och en fiende som det var omöjligt att leva tillsammans med eller att tolerera som rättmätig invånare i Turkiet.⁵⁷

Trots att armenierna under 1800-talet varit mycket lojala mot det ottomanska styret – till exempel jämfört med andra icke muslimska minoriteter som bulgarer, serber och albaner – var nu armenierna icke önskvärda. I propaganda av olika slag framställdes de som förrädare och möjliga upprorsmakare. Stora insatser gjordes för att förvandla armenierna till fiender mot det turkiska folket; även barn utmålades som potentiella orosstiftare. Fotografier och tidningstexter visade armeniska bomber och vapen; påstådda massakrer begångna av armeniska milisgrupper redovisades kontinuerligt. I en mängd tidningsartiklar och politiska tal framställdes armenierna som förrädare, revolutionärer och förövare av bestialiska brott. De anklagades till och med för att vilja avskaffa islam som religion.⁵⁸ Således var den nationalistiska ideologin synnerligen viktig för den turkiska regeringen när den legitimerade förföljelserna av armenier och assyrier. Som ovan diskuterats innebär det auktoritära styret att få vågar eller är tränade att ifrågasätta det centrala styrets politik och bevekelsegrunder. Därför kan de många åskådarna i Turkiet under 1910-talet förklaras utifrån just ideologiska skäl.

Nationalismen brukar också lyftas fram som en viktig förklaring till skeendet i Bosnien och övriga före detta Jugoslavien under 1990-talet. Forskning har visat att det innan krigsutbrottet i Bosnien inte fanns någon strävan hos exempelvis massmedier att förmedla och propagera den sorts etniska nationalism som blev så vanlig senare under konflikten. Det största muslimska partiet SDA var exempelvis kritiskt till nationalistisk

⁵⁶ Edgren: forskningsöversikt, s. 10. Se även Staub, 1989, s. 95; Barnett, 2000, s. 3.

⁵⁷ Gaunt: forskningsöversikt, s. 40 ff.

⁵⁸ Gaunt: forskningsöversikt, s. 42.

extremism, eftersom partiets främsta mål var att bevara den jugoslaviska republiken med alla dess olika etniciteter. Men ju längre kriget fortgick och ju mer Bosnien delades upp i separata delar, desto oftare lanserades de nationalistiska budskapen i alla autonoma regioner. Det är dock oklart vilken effekt dessa propagandistiska budskap hade på lokalbefolkningen, och om nationalismen i sig påverkade dem att bli förövare eller åskådare till förbrytelser av olika slag mot mänskliga rättigheter. Förmodligen ska lokalbefolkningens passiva bevitnande av etnisk rensning förklaras utifrån hot och rädsla, inte som en effekt av massiv nationalistisk propaganda.⁵⁹

I Rwanda lanserade den styrande huturegeringen konflikten mellan tutsis och hutus som etnisk. Folkmordet hade föregåtts av många års nedvärdering, demonisering och diskriminering av tutsis i politisk retorik i såväl massmedia som det övriga politiska livet.⁶⁰ Således kan det konstateras att etnisk nationalism hade betydelse för hur man i Rwanda motiverade folkmordet och att det antagligen också påverkade de många förövarna i konflikten.

En avgörande anledning till att människor blir passiva åskådare då individer kränks på olika sätt är att man helt enkelt inte vågar annat. Att lägga sig i och aktivt agera är inte sällan förenat med fara för ens eget liv eller närstående familjemedlemmars liv. I extremt totalitära samhällen finns som bekant inga andra alternativ än att medverka eller att så lite som möjligt delta. Under Pol Pots regim i Kambodja från mitten på 1970-talet dödades de som inte aktivt samarbetade. Tidvis fanns inte några andra alternativ än samarbete under Stalins terrorregim i Sovjetunionen från 1930-talet. Detsamma kan sägas om vissa år under Mao Tse Tungs styre i Kina. Då fanns det knappast något utrymme ens för passiva åskådare. I andra sammanhang finns större handlingsutrymme för individer som står utanför förbrytelseerna, till exempel för tyskar i Nazityskland eller etniska turkar i Turkiet på 1910-talet. Uppenbart är dock att hot och rädsla ofta framställs som viktiga bevekelsegrunder för den enskilde individens passivitet, oavsett historisk kontext, i situationer då medmänniskor kränks på allvarliga sätt.

Hot, rädsla och säkerhetsdilemmat

I detta sammanhang brukar man tala om det så kallade säkerhetsdilemmat, ”security dilemma”. I den begränsade forskningslitteratur som diskuterar individen som åskådare under Bosnienkriget ventileras just detta perspektiv. Många i lokalbefolkningen ville inte medverka i den etniska rensningen där grannar, vänner, kolleger och kanske också släktingar utsattes. Ändå bevittnades denna etniska rensning av många passiva åskådare och man kan fråga sig varför. Det handlade ofta om en skrämseltaktik från förövarna av dessa rensningar; förövare som inte sällan var paramilitära grupper från andra delar av före detta Jugoslavien och inte hörde hemma i den region som etniskt rensades.⁶¹

Lokalbefolkningen tvingades alltså bevittna allvarliga förbrytelser samtidigt som det explicit och implicit spreds information och propaganda om att andra etniska grupper

⁵⁹ Lucic: forskningsöversikt, s. 15.

⁶⁰ Kayumba och Kimonyo: forskningsöversikt, s. 12.

⁶¹ Lucic: forskningsöversikt, s. 16.

planerade samma fruktansvärda aktiviteter mot ”den egna” gruppen. Ingen ville naturligtvis bli utsatt för de övergrepp och mord som man tvingades bevittna. Därför måste man agera i förebyggande syfte, vilket är kärnan i det så kallade säkerhetsdilemmat. Att intervensera och försöka förhindra etnisk rensning kunde givetvis medföra en risk att bli dödad. Det hände till exempel i Bosnien att medlemmar ur serbiska paramilitära grupper, bland annat de ökända ”Arkans Tigrar”, mördade serber som försökte stoppa etnisk rensning. Att hålla sig passiv och agera som åskådare var således ibland det enda alternativet för att hålla sig vid liv.⁶² Det stora antalet förövarare i Rwanda har av bland annat Scott Strauss också förklarats utifrån säkerhetsdilemmat och det betydande trycket inom hutubefolkningen att delta i mördandet.⁶³

Med Förintelsen som utgångspunkt har det skrivits några socialpsykologiska och etiska studier om varför enskilda individer blev åskådare. Här har man bland annat betonat förnekandet av fakta, likgiltighet samt emotionell stress som viktiga förklaringar.

Förnekandet av fakta, likgiltighet och emotionell stress

Beträffande kännedomen om Förintelsen i samtiden har det visat sig att många människor i Tyskland under tidigt 1940-tal, tack vare tidningar och politiska utspel, visste vad som pågick i de koncentrationsläger som upprättats på olika håll i Östeuropa. Massdödandet av judar och andra icke önskvärda samhällsgrupper var inte heller en okänd företeelse för regeringar och politiskt initierade utanför Tyskland.⁶⁴ Ändå intogs oftast ett passivt åskådarperspektiv. Förnekande av Förintelsen blev för många det lättaste sättet att handskas med det oförståeliga och ofattbara. Det var obegripligt att så många judar dödades planmässigt på ett industriellt och maskinmässigt sätt.⁶⁵

Folkmord eller Förintelse var obekant för de allra flesta i början på 1940-talet. Att en enskild stat noggrant planerade och medvetet strävade efter att utrota miljontals människor utifrån etnisk tillhörighet var inte särskilt lätt att ta till sig; det gällde såväl judar som icke judar. Även om rapporter om koncentrationslägrens omfattning och syfte kom till omvärldens kännedom redan 1942, var det inte okomplicerat att få en helhetsbild av den förda politiken; det var svårt att tro på de fruktansvärda och ofta totalt orimliga uppgifterna. Därför brydde man sig inte och intog därmed en åskådarpå position.⁶⁶

Walter Laqueur betonar skillnaden mellan att tro och att veta. Stora siffror om antal döda och utsatta riskerar att bli opersonliga och ogreppbara. Därför trodde man, runt om i världen, att siffrorna om dödandet i de tyska koncentrationslägren var överdrivna. Att ”miljoner” människor höll på att dödas var näst intill meningslös information; man kunde

⁶² Lucic: forskningsöversikt, s. 16 f.

⁶³ Kayumba och Kimonyo: forskningsöversikt, s. 14 f.

⁶⁴ Se exempelvis Levine, 1988, vad gäller Sverige under andra världskriget.

⁶⁵ Edgren: forskningsöversikt, s. 24. Se även Wilhelm, 1989, s. 23 ff. Förnekande av Förintelsen användes givetvis också som ett politiskt propagandamedel där man medvetet från tyskt håll utbasunerade att Förintelsen inte ägde rum för att vinna politiska fördelar gentemot allierade och fiender. Detta är ju vanligt bland så kallade historierevisionister också i vår tid vad gäller just Förintelsen och folkmordet på armenierna.

⁶⁶ Edgren: forskningsöversikt, s. 25. Se även Bauer, 1989, s. 52 ff.

möjligtvis identifiera sig med en individs eller en familjs öde, men inte med miljoners. Det föreföll omöjligt för enskilda individer att göra något för att rädda de många offren; därför blev det psykologiskt mycket lättare att förtränga kunskapen om att något kunde eller borde göras.⁶⁷ Man visste alltså om vad som pågick, tack vare de upplysningar som kom genom tidningar och information från Röda Korset etcetera, men kunde ändå inte internalisera eller tro på de absurda uppgifterna.

Känslan som följer av att inte kunna eller våga ingripa är ofta någon form av emotionell stress. Vanligtvis innebär förbrytelser mot utsatta samhällsgrupper, till exempel mot judar under 1930-talet i Tyskland eller armenier i Turkiet på 1910-talet, åtminstone inledningsvis ett brott mot den rådande samhällsnormen. Att skada en medmänniska, en vän eller en arbetskollega är svårt att förena med de flesta människors ideal om en rättvis värld och ansvarstagande för medmänniskors välbefinnande. Att i det läget känna empati för förfördelade och utsatta kan då innebära en empatisk oro, i synnerhet då man känner sig maktlös att stoppa det som pågår. Otillräckligheten oroar individen och för att undvika den obehagliga empatiska oron nedvärderas offren. På grund av maktlösheten blir därmed åskådaren så sakteliga övertygad om att det som sker egentligen är oundvikligt. Offrens lidande nedvärderas, vilket är en följd av moralens tillbakagång och att ansvaret för offrens välbefinnande har försvunnit. Till slut accepteras mord som ett naturligt sätt att hjälpa ”den högre saken” eller mänskligheten. När sedan förföljelserna specialiseras och byråkratiseras, som i Nazityskland, förenklas våldsanvändandet eftersom det individuella ansvaret undergrävs än mer. Förintelsen normaliserades utifrån uppfattningen att judar eller zigenare inte hade något värde och därför förtjänade att lida och i förlängningen dö.⁶⁸ Därmed skulle alltså ett bättre samhälle skapas; med hjälp av ideologi lindrades den emotionella stressen.

Betydelsefullt för normaliseringen av den diskriminerande politiken mot judarna och sedermera Förintelsens genomförande, var hur nedvärderande budskap om utsatta grupper ideligen utbasunerades bland befolkningen med hjälp av bland annat massmedia, utbildning och kyrka. I några av forskningsöversikterna dryftades exempelvis medias och kyrkans betydelse för att många människor intog en åskådarposition.

Massmedia och kyrka

Mycket forskning finns om massmedias roll i förmedlandet av politiska budskap, upptrissande av konflikter, spridande av missledande information etcetera som kan ha betydelse för hur enskilda individer intar ett åskådaragerande. Här presenteras enbart några få exempel från forskningsöversikterna. Om Rwanda skriver till exempel Linda Melvern att internationell press och TV hade stor betydelse i missledandet av vad som egentligen skedde i Rwanda. I tidningar som *Le Monde* och *The Guardian* förnekades att det pågick ett folk mord; i stället trivialiserades händelserna utifrån gamla stammotsättningar och massakrer mellan olika folkgrupper i Rwanda. Detta menar Melvern förstärkte omvärldens åskådaragerande. Hon hävdar också att lokal massmedia i

⁶⁷ Edgren: forskningsöversikt, s. 25. Se även Laqueur, 1989, s. 60 ff.

⁶⁸ Edgren: forskningsöversikt, s. 26. Se även Staub, 1989, s. 80 ff.

Rwanda, som tidningar och radiosändningar, hade stor betydelse för hur hatet stegvis byggdes upp mot tutsis.⁶⁹

Beträffande Förintelsen har många skrivit om vad media visste och inte visste om massutrotningen av judar och andra i början på 1940-talet. Förmedlandet av antisemitism i tysk media innan och under andra världskriget är omskrivet på flera håll.⁷⁰ Hur tidningar i länder som England, Canada, USA och Sverige ställde sig till de otroliga uppgifterna om Förintelsen är också utforskat.⁷¹ Vad gäller sovjetiska tidningar under andra världskriget har det bland annat skrivits om hur sovjetisk media tvingades att inte kommentera den tyska antisemitismen efter Molotov-Ribbentroppakten 1939. Det medförde att många av de sovjetiska judarna, i synnerhet ju längre österut de bodde, inte var medvetna om vad som höll på att hända med deras trosförvanter i tyskockuperade områden. När sovjetisk media, efter det tyska anfallet på Sovjetunionen sommaren 1941, började publicera detaljer om de hemskheter som begicks av nazisterna mot judar i Europa, fortsatte många sovjetiska judar att vara skeptiska eftersom informationen betraktades som sovjetisk krigspropaganda.⁷²

Vatikanens och påvens förhållningssätt till Förintelsen har varit mycket omdiskuterade alltsedan andra världskriget.⁷³ Vid sin död hyllades påven Pius XII som försvararen och upprätthållaren av katolicismens traditioner samt för sin kamp mot fascismen och kommunismen. Den katolska kyrkan kom ur andra världskriget relativt oskadad med de kyrkliga och diplomatiska hierarkierna intakta. Bara några år efter krigsslutet började man dock ifrågasätta den politik Pius XII fört under kriget. Bland annat kritiserades han för att ha misslyckats med mobiliserandet av Vatikanens resurser i försvaret av mänskliga fri- och rättigheter. Påven anklagades, inte minst efter en mycket uppmärksam pjäs av tysken Rolf Hochhuth för att, genom sin åskådarrull och vägran att fördöma de nazistiska grymheterna, ha varit en medbrottsling. En del forskning har också gjorts om detta.⁷⁴

Påven Paul VI svarade på anklagelserna med att publicera dokument från krigsåren. I dessa framställs Vatikanens diplomater som samvetsgranna och intelligenta; de försökte driva en politik med fred och rättvisa i fokus under en tid då dessa ideal inte stod särskilt högt i kurs. John S. Conway anser att påven hade en övertro på sin och Vatikanens diplomatiska förmåga och att Pius XII visst var engagerad i och förtvivlad över hur lite Vatikanen kunde göra under de prekära förhållanden som kännetecknade andra världskriget.⁷⁵ Man prioriterade annat: att skydda Europa mot kommunismen; att undvika ett militärt anfall mot Rom; att förhindra en sammandrabbning med Nazityskland.⁷⁶

⁶⁹ Kayumba och Kimonyo: forskningsöversikt, s. 25.

⁷⁰ Edgren: Forskningsöversikt, s. 24. Se även Wilhelm, 1989, s. 23 ff.

⁷¹ Edgren: forskningsöversikt, s. 25. Se även Bauer, 1989, s. 52 ff; Lipstadt, 1989, s. 99 ff; Kushner, 1999, s. 121.

⁷² Edgren: forskningsöversikt, s. 28. Se även Pinchuk, 1989, s. 1022 ff.

⁷³ Det finns naturligtvis en mängd forskning om kyrkans agerande vid allvarliga övergrepp på mänskliga rättigheter. Här presenteras några perspektiv som har angetts i forskningsöversikterna.

⁷⁴ Edgren: forskningsöversikt, s. 29. Se även Conway, 1989, s. 1228 ff.

⁷⁵ Edgren: forskningsöversikt, s. 29. Se även Conway, 1989, s. 1228.

⁷⁶ Edgren: forskningsöversikt, s. 29. Se även Phayer, 2003, s. 7.

En mängd litteratur har också författats om den protestantiska kyrkans agerande under andra världskriget. Vad gäller kyrkan i Holland har man lyft fram hur protestantiska företrädare i ett tidigt skede protesterade mot den tyska ockupationspolitiken. Dock var det främst kyrkoföreträdare på lägre nivåer som pastorer, präster och lekmän som opponerade sig och aktivt gömde judiska flyktingar. Ett sådant osjälviskt handlande kännetecknade inte biskopar eller andra högre kyrkodignitärer. Dessa intog snarare en passiv åskådarroll.⁷⁷

Donald Dietrichs antologi om kristna reaktioner främst i Tyskland, på Förintelsen, utgår ifrån hur kristna runt om i världen har brottats med den moraliska problematiken om hur deras tyska trosvänner antingen aktivt understödde eller i tystnad åsåg den nazistiska politiken. Kyrkans åskådaragerande under Förintelsen har av många kristna tolkats som ett angrepp mot Gud, kyrkan och tron. Från judarnas perspektiv illustrerar de kristnas svek mot judiska grannar, kolleger, vänner och främlingar också att Gud övergav offren, det vill säga judarna.⁷⁸ En viktig förklaring till den tyska kyrkans stöd till nazisterna är att kyrkans ledande företrädare i Hitler såg en självklar ledare och något av en frälsare; han förväntades att leda Tyskland ur det kaos som Weimarrepubliken skapat. Detta lyckades han ju också med. Många präster och biskopar sveptes helt enkelt med i den nazistiska yran och löftena om en ny och blomstrande framtid. På många sätt överensstämde kyrkans och Hitlers intressen. Det gäller exempelvis i hatet mot kommunismen, den nationalistiska och expansionistiska utrikespolitiken, antipatierna mot judar samt förespråkandet av antidemokratiska styrelseformer. I strävandena att bevara sin autonomi och existens ställde sig den institutionella kyrkan bredvid statsmakten, vilket hjälpte regimen att stärka sitt grepp om det tyska samhället. Därmed blev det också svårare för kristna individer att protestera mot nazismen. Opposition blev än mer problematiskt med tanke på den tyska evangeliska kyrkans tradition av konformitet och lydnad inför samhällets auktoriteter.⁷⁹

Kort sagt kan det konstateras att stora delar av den europeiska kristenheten aldrig lyckades resa sig efter debaclet under första världskriget, då alla stridande parter lovade att Gud stod på deras sida. Följaktligen var den kristna kyrkan på defensiven; den kunde inte stå emot de totalitära regimer som utgick från nazismen, fascismen och kommunismen. Dessa ideologier blomstrade och spreds snabbt tack vare mellankrigstidens ekonomiska misär och krav på politisk och militär revansch runt om i Europa. Det är här, menar John S. Conway, som de viktigaste förklaringarna finns till kyrkans passivitet och åskådaragerande under Förintelsen.⁸⁰

I forskningen om inbördeskriget i Rwanda har såväl katolska som protestantiska kyrkor i Rwanda anklagats för att ha brustit i moralisk guidning och ledarskap. Ofta lyfts de kristna samfundet fram som åskådare, och ibland även som förövare. Inte minst betonas

⁷⁷ Edgren: forskningsöversikt, s. 29. Se även van Roon, 1989, s. 1406 ff.

⁷⁸ Edgren: forskningsöversikt, s. 29. Se även Barnett, 2000, s. 138 f; Dietrich, 2006, s. xv.

⁷⁹ Edgren: forskningsöversikt, s. 30. Se även Barnett, 2000, s. 36; Dietrich, 2003, s. xv; Conway, 2003, s. 3 ff.

⁸⁰ Edgren: forskningsöversikt, s. 9 f. Se även Conway, 2003, s. 9 f.

hur kyrkan i Rwanda understödde de huturegeringar som medvetet strävat efter att nedvärdera och diskriminera tutsis.⁸¹ Det är uppenbart att majoriteten av hutupräster förhöll sig passiva och ofta likgiltiga till dödandet. Den anglikanska kyrkans rwandiska ledare stod i nära förbindelse med hutuledaren Habayarima. Den katolska kyrkans, på internationell nivå, ointresse att engagera sig i förhindrandet av folkmordet fick också internationella konsekvenser, eftersom andra kyrkliga organisationer följde efter och anammade en avvaktande inställning till massdödandet i Rwanda.⁸²

Sammanfattande diskussion om forskningsöversikterna

I detta pm har användbarheten av "åskådaren" som begrepp och analytisk kategori diskuterats närmare utifrån fem forskningsöversikter som gjorts om åskådaren. En översikt har handlat om allmänna socialpsykologiska förklaringar och fyra har utgått från olika historiska skeenden då mänskliga rättigheter har kränkts på ett allvarligt sätt: folkmordet på kristna armenier och assyrier i Turkiet på 1910-talet, Förintelsen, kriget i Bosnien på 1990-talet och inbördeskriget i Rwanda 1994. Frågorna har bland annat handlat om huruvida det finns forskning om åskådarperspektivet; definitioner av åskådaren och om det är möjligt att tala om åskådare i dessa tämligen väsensskilda historiska skeenden; huruvida normförändringar och normprocesser har diskuterats i samband med förklaringar av åskådarens passivitet samt vilken roll samhällsinstitutioner som massmedia, kyrka, utbildningsväsende och internationella organisationer tillskrivs som förklaringar till ett åskådaragerande.

En vanlig definition av åskådaren utgår ifrån att en åskådare är en individ, stat eller organisation av något slag som observerar ett övergrepp, men som inte direkt är påverkad av förövarens handling. Åskådaren definieras i relation till förövaren och offret, då åskådaren är varken eller. Dock är det inte så enkelt i praktiken. I en situation kan en individ vara åskådare för att sedan byta position till förövare, räddare (helper) eller offer. Således kan man knappast säga att en individ, organisation eller stat alltid är åskådare. I stället handlar det om att man i vissa situationer står för ett åskådaragerande men i andra sammanhang intar andra positioner. Det finns även olika nivåer som åskådaren agerar på: individ-, grupp-, institutions-, stats- och den internationella organisationsnivån. Därtill kan man tala om två typer av åskådare: onlookers och gainers. De förra är mer passiva och vinner inte några direkta fördelar av sitt agerande och de senare får materiella vinster av olika slag tack vare sitt passiva agerande, eller snarare *icke*agerande.

Den socialpsykologiska forskningen utgår i hög grad ifrån gruppen som en viktig förklaring till åskådarens passivitet. Här lyfter man bland annat fram hur individer påverkas av gruppsyck och konformitet. Otydliga ansvarsförhållanden inom en grupp resulterar ofta i passivitet och oklarhet om vem som egentligen ska agera. Det kan ofta leda till ett passivt åskådarskap. Individen ofta beroende av hur gruppen uppfattar den enskilde personens handlande. Att våga lämna ett åskådaragerande kan ibland innebära att individen riskerar sin position och roll inom gruppen, vilket avskräcker åskådaren från

⁸¹ Kayumba och Kimonyo: forskningsöversikt, s. 15. Dessa synpunkter har bland annat framförts av Gerard Prunier, Mahmood Mamdani och Human Rights Watch.

⁸² Kayumba och Kimonyo: forskningsöversikt, s. 23.

att gå från passivitet till handling. Under senare år har den socialpsykologiska forskningen alltmer dryftat betydelsen av normförskjutning i förklarandet av såväl förövarens handlande som åskådarens *icke* handlande. Här betonar forskare som till exempel Christopher Browning och Harald Welzer hur till synes fullt normala personer kan begå de mest bestialiska övergrepp, och ändå inte anses ha brutit mot de normer som råder i samhället. Viktiga steg i denna normförskjutningsprocess är att individen ändrar sina moraliska utgångspunkter för att acceptera övergrepp av olika slag; att individen ställs inför otydliga ansvarsförhållanden; att konsekvenserna av övergrepp och passivitet nedtonas; dehumanisering av offren som därmed anklagas för delaktighet i oförrätterna.

Föga förvånande är det mest inom Förintelseforskningen som åskådarbegreppet har behandlats i vetenskapliga framställningar. Det är inte så konstigt. Förintelsen har studerats intensivt alltsedan krigsslutet 1945 utifrån en mängd olika perspektiv och det har från slutet på 1980-talet blivit relevant att också granska de som stod bredvid och betraktade Förintelsen utan att ingripa. Inledningsvis var det, precis som för Rwanda och Bosnien idag, mest intressant att undersöka förövare och offer. Åskådaren hamnar av naturliga skäl efter förövaren och offret i prioriteringen av vad som är mest väsentligt att studera i anslutning till allvarliga förbrytelser mot mänskliga rättigheter.

Att skriva om åskådare är följaktligen mycket ovanligt vad gäller konflikten i Bosnien och inbördeskriget i Rwanda. Detsamma kan sägas om folkmordet på armenierna, trots att det utfördes för så lång tid sedan. När åskådarperspektivet används i dessa sammanhang är det mestadels så kallade externa åskådare – det vill säga andra stater, internationella organisationer och kyrkan – som kommer i fokus.

Det är sällsynt med forskningsansatser om den individuella åskådaren som agerar på egen hand eller i grupp. Det gäller även forskning om Förintelsen. När den individuella åskådarens bevekelsegrunder dryftats närmare har det huvudsakligen skett utifrån socialpsykologiska eller beteendevetenskapliga perspektiv och metoder, inte historiska. Det visar hur väsentligt det är att angripa åskådarproblematiken tvärvetenskapligt. Vi kan således inte förklara åskådaragerandet enbart med hjälp av historievetenskapens metodologi och teori.

Det är inte utan problem som åskådarbegreppet kan användas komparativt i jämförelser mellan olika typer av allvarliga kränkningar mot mänskliga rättigheter. I Turkiet under 1910-talet och Förintelsen fanns det möjligheter för individer att göra aktiva val och bli åskådare eller hjälpare. Det var inte lika självklart i Bosnien och Rwanda. I Bosnien betraktas fortfarande skiljelinjerna mellan offer och förövare utifrån etniska utgångspunkter, vilket gör det svårt att diskutera den position ”mitt emellan” som karakteriserar åskådaren. Vidare lämnar de bosniska muslimernas, serbernas och kroaternas egna narrationer knappast något utrymme för en passiv och kanske också moraliskt klandervärd åskådare. Alla parter i kriget ser sig som offer för angrepp utifrån, vilket inte är oviktigt i den pågående statsbyggnadsprocessen i regionen.

I Rwanda har det visat sig vara svårt att fastställa vem som egentligen var åskådare, då mordet på i synnerhet tutsis utfördes i lokalsamhällen över hela landet och inte i några

speciella fängelser eller koncentrationsläger. Därtill förefaller det i vissa sammanhang ha varit omöjligt att i Rwanda ställa sig utanför fientligheterna, åtminstone som hutu eller tutsi, och befinna sig i en åskådarposition. Snarare var det så att åskådaren agerade hjältemodigt genom att i sitt icke handlande visa sitt ställningstagande. Här förknippas alltså åskådaren i Rwanda med mer positiva moraliska konnotationer jämfört med åskådaren under Förintelsen eller i Turkiet på 1910-talet.

En viktig förklaring till varför människor intar en åskådarposition vid allvarliga förbrytelser mot mänskliga rättigheter är det politiska systemet i totalitära eller auktoritära samhällssystem. Det totalitära styrelseskicket, där staten och det styrande partiet strävar efter kontroll över alla betydande institutioner i samhället, ger individen begränsade möjligheter att diskutera eller opponera sig mot den förda politiken. Dessutom ingår det i det totalitära samhällets natur att invånarna utan protester ska lyda de styrande. Det blir då svårt att kritiskt diskutera den normförskjutning som oftast föregår folkmord eller massmord av olika slag. Alla de fyra forskningsöversikterna lyfter fram olika typer av auktoritära och totalitära samhällen. Nära förknippat med det totalitära styrelseskicket är också spridandet av ideologier eller politiska budskap som övertygar åskådare om nödvändigheten av att vissa befolkningsgrupper har ett lägre värde. Här kan man till exempel lyfta fram nazismen och antisemitismen samt olika varianter av en aggressiv nationalism i Turkiet under 1910-talet samt i Bosnien och i Rwanda.

Viktigt för spridandet av ideologier i ett samhälle, för såväl demokratiska som totalitära stater, är massmedias verksamhet. Kort sagt är medias återkommande och ideligen utbasunerade budskap synnerligen betydelsefullt i processer av normförskjutning. Några av forskningsöversikterna har behandlat hur tidningar, radio och TV användes för att legitimera att utsatta grupper förföljdes och sedermera dödades. Forskning om detta finns bland annat beträffande folkmordet på armenierna och assyrierna, Förintelsen och inbördeskriget i Rwanda.

Ofta intar individer en åskådarposition på grund av socialpsykologiskt konkreta vardagssituationer. I ett totalitärt samhälle kan man till exempel tvingas, efter hot och våld, att inte bistå utsatta individer och grupper. I forskningen om såväl Bosnien och Rwanda betonas det så kallade security dilemma, som innebär ett accepterande av oförrätter mot andra grupper, till exempel tutsis i Rwanda eller muslimer i Bosnien, utifrån övertygelse om att den andra gruppen planerade liknande åtgärder. Det gällde helt enkelt att vara först och därmed trygga den egna säkerheten.

Åskådarens ställningstagande har också förklarats med hjälp av teorier om hur människor, vid konfrontationen med osannolika och orimliga uppgifter som Förintelsen, helt enkelt inte tror på de uppgifter som lämnas. Det är för otroligt för att vara sant. Här finns naturligtvis en propagandaaspekt också; åskådarens, till exempel en stat eller en stor internationell organisation, förnekande av ett folkmord kan i vissa fall lätta på den egna ansvarsbördan. Vissa blir också åskådare på grund av att de helt enkelt inte bryr sig. Det är likgiltigt för dem om armenier, assyrier, judar, muslimer eller tutsis mördas. Denna likgiltighet kan vara helt ärlig och uppriktig, men också ett resultat av emotionell stress

där den enskilde individen blir så påfrestad av maktlösheten att inte kunna eller våga ingripa; resultatet blir en till synes passiv och likgiltig åskådarposition.

Forskningsworkshop om åskådarperspektivet

Med forskningsöversikterna som utgångspunkt bjöd Forum för levande Historia in ett 20-tal forskare, alla verksamma inom aktuella ämnesområden, till en forskningsworkshop för att närmare dryfta möjligheter och begränsningar i användandet av åskådarperspektivet i vetenskaplig forskning. Workshopen är en del i arbetet att knyta ihop det pedagogiska innehållet i projektet med den forskning som finns om åskådarperspektivet. Därtill är syftet att med hjälp av workshopen, om möjligt, initiera ny forskning.⁸³

Presentation av Forum för levande Historia och ”Spelar-roll”

Eskil Frank, överintendent vid Forum för Levande Historia, berättade inledningsvis om Forums uppgift att belysa historiska skeenden som på olika sätt kan användas i arbetet för demokrati och tolerans. Det är viktigt att Forum för Levande Historia bygger sin verksamhet på ”korrekt” kunskap. Därför är noggrannhet i fakta oundgängligt. Frank tog upp den skepsis som finns inom forskarvärlden mot beställd forskning, men underströk att det inte är detta som Forum sysslar med. Forskare engageras för att identifiera områden och frågeställningar som förtjänar att utforskas utifrån utgångspunkterna demokrati och tolerans. Därtill används befintlig och vederhäftig forskning i det material som Forum tar fram i olika pedagogiska insatser. Frank lyfte fram denna workshop som ett exempel på hur Forum för Levande Historia också vill ta ett initiativ till att identifiera nya forskningsområden och vetenskapliga frågeställningar.

Projektledaren Christina Gamstorp redogjorde sedan för projektet ”Spelar roll”, vars syfte är att medvetandegöra åskådarens betydelse; öka kunskaperna om de mekanismer hos individen som styr valet att bli åskådare samt förtydliga normernas betydelse för intagandet av åskådarrollen. ”Spelar roll” påbörjades 2006 och har bland annat resulterat i ett pedagogiskt material, en uppmärksam utställning i Forum för levande Historias lokaler i Stockholm samt ett forskningssamarbete. Projektet handlar i stora drag om konsekvenserna av den passiva åskådarens agerande. Det belyser och medvetandegör förklaringar till varför människor väljer att bli åskådare. ”Spelar roll” inleddes med en förberedande attitydundersökning riktad mot skolelever där det bland annat framkom att

⁸³ Deltagande vid forskarworkshopen: Eskil Frank (Forum för Levande Historia), Christina Gamstorp (Forum för Levande Historia), Oscar Österberg (Forum för Levande Historia), Charlotte Heider (Forum för Levande Historia), Anna Karin Johansson (Forum för Levande Historia), Frida Samuelsson (Forum för levande historia), Henrik Edgren (Uppsala universitet och Historiska institutionen samt Institutionen för utbildning, kultur och medier), Lars M Andersson (Uppsala universitet och Historiska institutionen), Pontus Rudberg (Uppsala universitet och Historiska institutionen), Karin Kvist Geverts (Uppsala universitet och Historiska institutionen samt Programmet för studier kring Förintelsen och folkmord), Paul Levine (Uppsala universitet och Programmet för studier kring Förintelsen och folkmord), Kjell Magnusson (Uppsala universitet och Centrum för multietnisk forskning samt Programmet för studier kring Förintelsen och folkmord), Tomislav Dulic (Centrum för multietnisk forskning och Programmet för studier kring Förintelsen och folkmord), David Gaunt (Södertörns Högskola och Institutionen för genus, kultur och historia), Jonas Ewald (Göteborgs universitet och Institutionen för globala studier).

omedvetenheten bland eleverna var utbredd vad gäller konsekvenserna av passivitet i situationer då människor kränks på olika sätt.

”Spelar roll” behandlar åskådarrollen utifrån tre normnivåer: individen, gruppen och samhället. Utställningen behandlar främst normerna. Det är vardagliga händelser och elevens egen livsvärld som står i fokus. Målsättningen är att eleverna ska förmås till att fundera över sitt eget beteende. Vilka konsekvenser får passiviteten och hur påverkas vårt eget agerande av rådande normer och värderingar i samhället? I projektet framställs inte åskådaren som en låst position; utgångspunkten är snarare att det finns en mobilitet mellan att vara åskådare, räddare, förövare och offer. Enskilda individer kan byta roller beroende på olika omständigheter. Frågan om den enskildes manöverutrymme är följaktligen central. Först när individens möjligheter att agera fastställs kan ansvarsfrågan problematiseras. Det är därför viktigt att i ”det frusna ögonblicket” belysa psykologiska faktorer, normer och värderingar, gruppdynamik etcetera för att förklara åskådarens agerande. Gamstorp lyfte, beträffande projektets forskningsdel, framförallt fram frågan om normförskjutningars och normaliseringsprocessers betydelse för åskådaren.

Diskussion om ”Spelar-roll”

Kjell Magnusson tog upp det problematiska med att blanda samman vetenskap och moraliska frågeställningar. Vetenskapens främsta syfte är att förklara lagbundenheter; därmed finns det inget utrymme för moraliska ställningstaganden. Han var tveksam till att man kan tala om att den enskilde individen verkligen väljer att bli åskådare. Magnusson efterlyste vidare ett socialpsykologiskt perspektiv och påpekade att åskådaren inte bara kan studeras med hjälp av historisk forskning. Det är ju det mänskliga beteendet på vardagsnivån som är viktigt, vilket inte är historikernas hemmaplan.

David Gaunt, liksom Lars M Andersson, höll inte om att vetenskap och moral alltid bör hållas isär. Gaunt framhöll att projektet ”Spelar roll” är informerat av vetenskap och inte vetenskap i sig. Det finns ”goda normer” att utgå ifrån, vilket inte står i motsättning till god vetenskap. Gaunt betonade också att man som historiker kan studera vad som hindrar eller omöjliggör människors ingripande i olika sammanhang. Fokus hamnar då inte på vad som leder till moraliska ställningstaganden, utan på hur en befolkning kontrolleras. Då blir historievetenskapliga metoder lämpliga för att förklara ett åskådagerande. David Gaunt menade att det var alldeles för tidigt att kritisera sönder projektet.

Tomislav Dulic och Karin Kvist Geverts tog upp problematiken med historisk komparation. Hur skall man egentligen vetenskapligt kunna fånga likheterna mellan olika historiska skeenden? Dulic ifrågasatte Förintelsen som ett lämpligt exempel för att lära elever att inte mobba varandra. Kan man verkligen jämföra mobbning på skolgården idag med mobbning i Wien på 1930-talet? **Finns det inte då en risk att man trivialiserar Förintelsen?** Han menade att det är väsentligt att lyfta fram olikheterna. Karin Kvist Geverts dryftade det svåra med att utifrån ”det frusna ögonblicket” jämföra kränkningar av människor mellan olika tidsperioder, eftersom åskådarrollen kan variera så mycket i olika situationer. Till detta hör också, vilket Kvist Geverts betonade, hur centrala begrepp som åskådare och folkmord definieras. Det är långt ifrån oomtvistat. Beträffande

Förintelsens lämplighet som pedagogisk utgångspunkt för antimobbingsarbete, menade Kvist Geverts att det främst är yrkesverksamma pedagoger som ska bedöma detta, inte forskarsamfundet.

Christina Gamstorp höll med om betydelsen av att vara medveten om skillnader när komparationer görs mellan olika historiska skeenden. Eskil Frank menade att det visst går att jämföra historiska händelser. Henrik Edgren påtalade att poängen med forskningsöversikterna var att lyfta fram problematiken och möjligheterna med åskådarbegreppet. Därtill betonade Edgren att man försöker att få in socialpsykologer, etiker, beteendevetare etcetera i projektet, eftersom det är perspektiv som saknas. Det är alltså nödvändigt med en tvärvetenskaplig utgångspunkt. Beträffande folkmordsbegreppet yttrade Edgren att det är ett svårt och omtvistat begrepp, men att det inte är centralt att definiera det i detta sammanhang. I stället handlar det om att lyfta fram åskådaren i olika skeenden då människor har kränkts på allvarliga sätt.

Hur åskådaren kan definieras var nästa punkt på workshopens dagordning, då Paul Levine inledde en diskussion med att dryfta åskådarbegreppets användbarhet inom forskningen.⁸⁴

Bystander och onlooker

Paul Levine hävdade att det inte finns någon överenskommelse i forskningen om hur åskådarbegreppet (bystandern) ska definieras. Bystandern har främst handlat om stater och institutioner i västvärlden. Under senare tid har den också kommit att innefatta enskilda individer. Levine menade att bystanderbegreppet blivit alldeles för förenklat och inkluderande, vilket gör att dess innebörd borde förändras eller förkastas. Han lanserade en begreppslik uppdelning mellan bystander och onlooker. På detta sätt nyanseras innebörden och olikheterna mellan skilda typer av åskådare fångas bättre. Skillnaden mellan en onlooker och en bystander är medvetandegraden av ett skeende. En onlooker har direkt kännedom medan en bystander har otydlig och mer ryktesbaserad kunskap. En onlooker är således oftast närvarande och påverkas dessutom vanligtvis känslomässigt. När han eller hon inte agerar understöds förövaren. Onlookern får därmed en legitimerande funktion, vilket inte gäller på samma sätt för bystandern.

Paul Levine lyfte också fram att det finns olika grader av ”on-lookerskap” och exemplifierade detta med en jämförelse mellan Tyskland och Polen under andra världskriget. Exempelvis polacker som passivt bevittnade övergreppen på judar stod under ett mycket hårdare förtryck än en tysk medborgare som ”fyndade” genom att handla billiga möbler på en auktion där en bortförd judefamiljs egendom utauktionerades. Den viktiga frågan är hur man vetenskapligt ska jämföra olika former av åskådarskap. Det saknas ett teoretiskt ramverk och därmed blir jämförelser, såväl diakrona som synkrona, en stor utmaning för pedagogerna i skolan när man ska förklara varför så många människor väljer att bli onlookers i skilda historiska sammanhang.

⁸⁴ På grund av tidsbrist fanns det inte tid till att diskutera översikten om Förintelsen. Fokus lades i stället på översikterna om Folkmordet på armenierna, kriget i Bosnien och inbördeskriget i Rwanda.

Diskussion om åskådare, bystander och onlooker

Kommentarerna handlade mestadels om hur åskådarens agerande ska förklaras, även om Karin Kvist Geverts inledningsvis ställde den relevanta frågan om hur man till svenska ska översätta begreppet onlooker. Här kom man inte fram till någon passande svensk term. Tomislav Dulic poängterade betydelsen av att studera själva agerandet, eller icke agerandet, av åskådaren, inte kategorin åskådare i sig. Christina Gamstorp menade att det är just agerandet som är centralt för ”Spelar roll”, inte en given grupp med en massa bestämda egenskaper. Vad var det som exempelvis fick folk att bli likgiltiga vid allvarliga förbrytelser?

Tomislav Dulic undrade om man verkligen kan säga att alla åskådare eller onlookers är likgiltiga?⁸⁵ Från andra världskriget finns exempel på hur illa behandlade fångar tvingades gå igenom byar och städer medan folk stod och tittade på. Dock vände sig många i åskådarleden bort och grät. Kan man verkligen säga att dessa var likgiltiga? Dulic menade att rädslan är central för att förstå åskådare. Det knyter an till det ”security dilemma” som Iva Lucic diskuterar i sin forskningsöversikt. Även Oscar Österberg lyfte fram hur kulturellt förmedlade fiende- och vänbilder kan ha betydelse för åskådarens agerande. Förövarna har ett behov av onlookers för att legitimera sina handlingar.

Kjell Magnusson talade om antisemitismen som en viktig förklaring till skeendet under Förintelsen. Att många inte ingrep berodde således på att det handlade om ett hat och ett förakt mot judar. Poängen hos Magnusson var att det finns många olika förklaringar till att bli åskådare. Ideologi (antisemitism) kunde vara viktigt under Förintelsen, medan något annat var avgörande i ett annat historiskt sammanhang, till exempel under kriget i Bosnien på 1990-talet.⁸⁶

Lars M Andersson menade att det vore intressant att närmare studera de som tjänar på det passiva åskådaragerandet, alltså så kallade gainers. Kan man köpa legitimitet för sina handlingar och vilka tjänar på åskådarnas passivitet? Här påtalade Paul Levine att man till exempel kan ställa frågan om Hitler köpte allmänhetens acceptans genom att höja levnadsstandarden i Tyskland.

David Gaunts forskningsöversikt om folkmordet på armenierna

Här dryftades bland annat motiven bakom folkmordet och huruvida förbrytelseerna mot armenierna och assyrierna hade någon betydelse för hur Tyskland sedermera genomförde Förintelsen. Tomislav Dulic funderade över definitionen av offren i Gaunts framställning. Var det ”de kristna” som var offer? Kan man då betrakta de icke kristna assyriska grupperna som bystanders till morderna på de kristna? Hur kan vi källmässigt komma åt den psykologiska och sociala dynamiken bakom motstånd och kanske även ett åskådaragerande?

⁸⁵ Ovanstående forskningsöversikt visar som bekant att man långt ifrån kan säga att alla åskådare eller onlookers kan betraktas som likgiltiga.

⁸⁶ De många förklaringarna till åskådarskapet är också en viktig slutsats med de forskningsöversikter som har gjorts.

David Gaunt menade att åskådaragerandet är möjligt att studera. Det finns turkiskt arkivmaterial som handlar om provinsernas korrespondens med statsmakten; protester från lokalbefolkningen och rättegångsmaterial av olika slag. Gaunt menade vidare att det står helt klart att den turkiska statsmakten ville komma åt armenierna, men inte bara dessa. Alla kristna grupper var drabbade, därför passar just "kristna" som en lämplig benämning på offren.

Lars M Andersson ställde frågan om man kan se folk mordet som en del i den statsbyggnad som den ungturkiska rörelsen påbörjade på 1910-talet. Folk mordet ska således betraktas som en del i den nationella homogeniseringsprocessen. Gaunt hävdade att man visst kan se det så. Dock vet man ganska lite om den ungturkiska rörelsen; den genomgick flera olika faser under 1910-talet och bestod av olika grupperingar. De som planerade folk mordet utgjorde endast en liten klick i rörelsen och det är egentligen svårt att förstå varför de ville bli av med armenierna, eftersom ungturkarna och armenierna hade en del gemensamma nämnare i bland annat de revolutionära och modernistiska politiska idealen.

Iva Lucics forskningsöversikt om kriget i Bosnien

Eftersom Iva Lucic var bortrest presenterade Kjell Magnusson hennes rapport. Oscar Österberg dryftade den betydelse Förintelsemedvetandet haft för debatten om i synnerhet västmakternas passivitet i Bosnienkriget. Lars M Andersson tog också upp betydelsen av Förintelseminnet och hur detta kan påverka åskådarproblematiken. Vem är det egentligen som definierar vad som pågår? Clintonadministrationen ville till exempel inte tala om ett folk mord i Rwanda, men i Bosnien ansåg man att ett folk mord pågick. Vilken betydelse har användandet av folk mordsbegreppet för att åskådarstater ska ingripa? Vilken betydelse har Förintelsen som en paradigmatiske ram? Det är ett område som är lämpligt för vidare forskning, enligt Andersson.

Tomislav Dulic menade att just själva Förintelsemedvetandet inte är någon bra förklaring till det internationella samfundets inställning till händelserna i Bosnien. Dulic betonade dock att själva Förintelsen är viktig som utgångspunkt till hur man allmänt har sett på folk mord: ett utdefinierande av en särskild grupp, upprättande av byråkratiska och praktiska system för att ta hand om denna grupp samt att den utdefinierande gruppen till slut ska förgöras. Förintelsen var emellertid ingen större sak i före detta Jugoslavien. Då är det mer väsentligt att lyfta fram den alltsedan det tidiga 1990-talet pågående avhumaniseringen av motståndargrupper. Denna tog fart under krigets gång. Här har givetvis nationalismen betydelse genom inkluderandet och exkluderandet av olika etniska grupper. Dulic betonade också rädslan som viktig i skapandet av förövare och åskådare i Bosnien. Den teoretiska ramen för detta blir då "det etniska säkerhetsdilemmat", vilket är ett resultat av själva konflikten och inte vice versa.

Christina Gamstorp ställde frågan om man kan tala om en normförskjutning och ökad betydelse av nationalismen redan efter Josip Broz Titos död 1980, som till slut ledde fram till inbördeskriget i före detta Jugoslavien. Kjell Magnusson påtalade att man inte kan se

det som om en utveckling som obönhörligen ledde fram till inbördeskriget. Onekligen fanns etniska spänningar, men det var långt ifrån självklart att dessa skulle leda fram till ett krig.

Oundvikligen kom diskussionen in på definitionen av folkmord. Här dryftades huruvida åskådagerandet enbart ska analyseras utifrån folkmordsskeenden eller i en vidare kontext. Utgångspunkten för Forum för Levande Historia har varit att ta upp åskådaren under folkmord, i andra sammanhang då mänskliga rättigheter kränks på allvarliga sätt samt i mer vardagliga situationer då människor utsätts för övergrepp av olika slag.

Kjell Magnusson menade att amerikanska journalister och regeringen i Sarajevo åren runt 1992-1993 började använda sig av begreppet folkmord om kriget i före detta Jugoslavien. Det blev ett politiskt påtryckningsmedel för att förmå det internationella samfundet att ingripa. Såväl Dulic som Magnusson underströk att man knappast kan betrakta övergreppen i Bosnien som ett folkmord, åtminstone inte utifrån hur begreppet definieras av FN. Däremot har ju ICJ uttalat att ett folkmord föregicks på regional nivå mot den lokala bosnjakiska befolkningen i Srebrenica. David Gaunt yttrade att frågan om förbrytelse mot muslimerna i Bosnien var ett folkmord egentligen inte är det mest centrala. Det går inte att komma ifrån att många människor i Bosnien dödades utifrån sin etniska grupptillhörighet. Det är åskådagerandet i dessa sammanhang som är väsentligt, inte olika definitioner av folkmord.

Vidare diskuterades huruvida omgivande stater och regioner kan ses som åskådare under kriget i Bosnien. Kjell Magnusson menade att slovenerna i hög grad tjänade pengar på kriget, inte minst tack vare att de beskattade de pengar och vapen som skickades till Bosnien. Detsamma gjorde Kroatien. Magnusson, som var tveksam till att överhuvudtaget prata om åskådare under Bosnienkriget, hävdade att det var en sanning med modifikation att betrakta den serbiska och kroatiska befolkningen i Serbien respektive Kroatien som åskådare. I Serbien var det till exempel väldigt svårt för den jugoslaviska armén att mobilisera rekryter. Många serber visade tydligt att de inte ville vara med, även om det också fanns exempel på så kallade weekendkrigare.

Lars M Andersson lyfte fram exilgruppers agerande i ett åskådarperspektiv. Tomislav Dulic identifierade tre olika sådana vad gäller kriget i Bosnien: ”den gamla exilgruppen”, ”arbetskraftsgruppen” och ”flyktinggruppen” som flytt Bosnien under kriget. Jonas Ewald yttrade att här kan givande jämförelser göras med rwandiska exilgrupperingar vad gäller åskådarproblematiken. I fallet Rwanda handlar det om såväl arbetsemigranter som flyktingar. Det finns också stora skillnader mellan dessa grupper. Det är ett potentiellt ämne för vidare forskning.

Kayumbas och Kimonyos forskningsöversikt om inbördeskriget i Rwanda

Denna översikt författades av Christopher Kayumba & Dr. Jean-Paul Kimonyo. Eftersom dessa befann sig i Rwanda, presenterade Jonas Ewald deras arbete. Han sammanfattade huvuddragen i konflikten och berättade att han varit inblandad i flera projekt om Rwanda utifrån ett konflikthanteringsperspektiv. Unikt med Rwanda är bland annat den enorma

omfattningen av folkmordet. Det bor cirka åtta miljoner människor i det territoriellt lilla landet och man har hittat cirka en miljon döda kroppar efter inbördeskriget. Över 800 000 människor har ställts till svars för folkmordet. Antalet förövare var alltså exceptionellt högt. Därtill tvingades miljoner människor på flykt. Följaktligen var nästan alla människor i Rwanda inblandade i folkmordet på något sätt. Frågan är om det praktiskt var möjligt att vara en åskådare? Jonas Ewald menade att man var åskådare och förövare i olika situationer. Man kan alltså inte tala om en fast åskådarposition i Rwandakonflikten.

Ewald pekade vidare ut ett antal bakomliggande faktorer till utvecklingen i Rwanda. Ekonomin försämrades drastiskt årtiondet före folkmordet vilket medförde en ökad marginalisering och konkurrens inom samhällseliten, både bland hutus och tutsis. Han menade att processen som ledde fram till folkmordet startade redan i mitten på 1980-talet. Uppenbart är att tutsi demoniserades i politiska tal och mediadiskussioner. En annan viktig faktor var den så kallade hatideologin, som sedermera också kom att innebära en straffrihet. Därtill lyfte Ewald fram betydelsen av traditionen att blint lyda auktoriteter i Rwanda. Inte för inte kallas ju Rwanda också för "Afrikas Preussen".

I synnerhet har fyra olika förklaringar lanserats till varför så många engagerades i folkmordet. Den första handlar om skräck och rädsla; det vill säga att man deltog av rädsla för att själv bli utsatt. Den andra förklaringen utgår ifrån tvångskulturen i landet och den tredje påtalar hur folkmordet legitimerades av det internationella samfundets inaktivitet. Den fjärde förklaringen inriktas mot kyrkans roll och att dess passivitet, och delaktighet i vissa sammanhang, medförde att folkmordet kunde genomföras.

Det finns, enligt Ewald, framförallt fyra olika typer av material som är lämpliga att studera vad gäller åskådar-, förövar- och offerperspektiv: ögonvittnesskildringar från "bystanders"; dokument som handlar om ställningstaganden av viktiga internationella aktörer som USA, Frankrike och Belgien; handlingar som går in på kyrkans roll där det framgår hur kyrkan varken kan ses som förövare eller passiv åskådare; dokument upprättade av så kallade non governmental organisations (ngo:s) där det till exempel syns hur de katolska biskoparna uppmanade hutus att stödja regeringens politik.

Jonas Ewald påtalade vidare bristen på forskning om åskådarperspektivet om Rwanda. Man har belyst det internationella samfundet och internationell media som bystanders, men det förekommer inga studier om åskådare i Rwanda. Däremot finns källmaterial som är användbart för sådana frågeställningar, till exempel handlingar från rättsprocesserna mot förövarna. Ewald betonade återigen problematiken med begreppskategoriseringen: kan man vara förövare *eller* åskådare? Var det möjligt att befinna sig i en mellanposition? Vilken betydelse har den stora fattigdomen i Rwanda för hur befolkningen agerade?

Det finns också metodologiska utmaningar utifrån att så lite är dokumenterat från folkmordet; man måste lita till muntliga källor, och hur mycket kan man egentligen tro på vittnesmål om traumatiska händelser som utspelades för 15 år sedan? Det politiska läget i Rwanda är fortfarande synnerligen känsligt, vilket inte underlättar källarbetet. Även Ewald underströk vikten av att använda ett tvärvetenskapligt perspektiv när man arbetar

med dessa frågeställningar, inte minst är det betydelsefullt att få med vetenskapsdiscipliner som psykologi och antropologi.

Tomislav Dulic menade att det vore intressant att göra en komparativ analys mellan Rwanda och skeendet i Bosnien där man bland annat fokuserar på vad befolkningstryck på ett begränsat territorium och fattigdom får för konsekvenser vad gäller människors valmöjligheter. Agrarbefolkningens trögrörlighet kan möjligtvis vara en gemensam nämnare för Bosnien och Rwanda. Dulic betonade också en viktig skillnad mellan Rwanda och Bosnien. I Rwanda dödades män, kvinnor och barn skoningslöst medan det i Bosnien mestadels var män i vapenför ålder som mördades. Precis som Jonas Ewald var Dulic tveksam till om det är möjligt att se några åskådare under själva folkmordet i Rwanda. Han ställde också frågan om propagandans betydelse för dels de som var mest aktiva och dels de som var mindre aktiva i övergreppen på tutsis.

Jonas Ewald hävdade att den tilltagande fattigdomen, inte minst under perioden strax innan folkmordet, hade en stor betydelse i mobiliseringen av ett stort antal missnöjda unga män. Det fanns många fattiga och frustrerade människor i Rwanda, vilket givetvis gjorde det lättare att mobilisera individer till övergrepp mot grupper som påstods vara skyldiga till fattigdomen, det vill säga att hutus anklagade tutsis för de ekonomiska missförhållandena i landet. Här lyfte Ewald fram hur bybefolkningen i hög grad utförde folkmordet inom bysamfundet, med staten och regeringen som organisatörer. Det begränsade territoriet gjorde också folkmordet lättare att genomföra; det blev relativt enkelt att uppnå social kontroll i lokalsamhället och motivera hutus till att utrota tutsis, som i politiska budskap ofta framställdes som "kackerlackorna".

Propagandan fick således en stor betydelse, både genom massmedia och kyrka. Man lär exempelvis ha inspirerats av den nazistiske propagandaministern Joseph Goebbels då spridandet av de negativa uppfattningarna om tutsis planerades. Viktigt att komma ihåg är att det inte enbart var tutsis som drabbades. Alla som kritiserade regeringens politik var i farozonen, alltså även hutus. Inte minst därför var manöverutrymmet för åskådarna så begränsat.

Christina Gamstorp fortsatte diskussionen om åskådarens minimala handlingsutrymme i Rwanda och menade att det är väsentligt att studera åskådaren längre tillbaka i tiden; det vill säga i uppbyggandet av politiken och hatideologin gentemot tutsis. Innan folkmordet bröt ut fanns andra möjligheter att agera, alltså under den period då skillnadsproduktionen och normförskjutningen lanserades och spreds till befolkningen med hjälp av kyrka, massmedia och politisk retorik av olika slag.

Avslutningsvis påtalade David Gaunt att det finns en pedagogisk poäng, utifrån exemplet Rwanda, att diskutera konsekvenser av att det internationella samfundet inte ingriper när mänskliga rättigheter kränks på allvarliga sätt runt om i världen. Genom att inte agera "avlegitimerar" det internationella samfundet sin egen roll och auktoritet. I fallet Rwanda resulterade det i folkmord. På en gymnasie- eller ett högstadium kan en passivitet från skolledningen medföra att mobbning och övergrepp på skolan eskalerar. Därför är det på

sin plats att, i projektet och med Rwanda som exempel, också dryfta det internationella åskådarskapet.

Forskningsworkshopens avslutande diskussion

Forskningskoordinator Henrik Edgren inledde med att ställa några frågor som den avslutande diskussionen föreslogs utgå ifrån:

- Vilka artikelämnena kan ingå i en forskningsantologi om åskådarperspektivet?
- Hur kan en konferens om åskådaren tematiseras?
- Vilka internationella forskare är särskilt viktiga att bjuda in till projektet?
- Kan man definiera nya forskningsområden vad gäller åskådarperspektivet?

Initierandet av ny forskning

Artikelämnena för en antologi dryftades inte alls. Det får bli ett ämne för en framtida konferens. Diskussionen handlade inledningsvis om möjligheter och hinder vad gäller att initiera ny forskning. I synnerhet Tomislav Dulic och Kjell Magnusson var skeptiska till åskådarbegreppets användbarhet för vidare forskning. Dulic ansåg att det kan vara svårt att studera icke handling. Det blir avsevärt lättare att undersöka när individen går från passivitet till aktivitet. Kjell Magnusson ifrågasatte om det överhuvudtaget är möjligt att prata om åskådare vad gäller konflikterna i Bosnien och Rwanda. Magnusson menade till exempel att det är svårt att fastställa, i fallet Bosnien, vem som var en åskådare. Är det en individ som ser våldet på plats eller handlar det om regeringar i andra länder som ser vad som sker, men som inte agerar? Han ansåg vidare att man kan närma sig åskådarproblematiken utifrån tre olika synsätt. För det första kan man fokusera enbart på åskådare under Förintelsen. Ett annat alternativ är att allmänt studera hur våld har använts i olika sammanhang och därmed påverkat åskådaren. Det tredje perspektivet handlar om de moraliska dilemman som åskådaren ställs inför då denne inte ingriper.

David Gaunt ansåg, till skillnad från Dulic och Magnusson, att åskådarskapet visst är möjligt att se som ett handlande. Det är inget problem att individer handlar som åskådare, förövare eller räddare i olika situationer. Utmaningen är ju att få fram de individer och institutioner som ”vacklar” och befinner sig mellan olika positioner. Visserligen är det ofta dåligt dokumenterat; men det får inte hindra att historiker och andra tar sig an frågeställningar med åskådaren i förgrunden. Det behövs helt enkelt nya metoder, nya teorier och nya empiriska exempel för att kunna diskutera om åskådarbegreppet är användbart i vetenskapliga studier.

En forskningskonferens om åskådaren

Det var i detta sammanhang som konferensens innehåll dryftades. Eskil Frank konstaterade att det förefaller finnas både intresse och skepsis för åskådarrollen; därför vore grundfrågor om själva åskådarperspektivet fruktbara. Viktigt är att olika vetenskapsdiscipliner möts, det vill säga att det på konferensen finns representanter för exempelvis historia, socialpsykologi, moralfilosofi, etik, sociologi etcetera. Frank

underströk också värdet av att inte enbart studera individer. Institutioners roll i normförändringsprocesser är också värda att granska närmare. Här är inte minst kyrkan intressant att fokusera på.

Flera andra deltagare höll med Eskil Frank om vikten av att ha flera vetenskapsdiscipliner representerade vid konferensen. Jonas Ewald menade att det är av intresse att bjuda in moralfilosofiska forskare som kan diskutera hur långt individens ansvar egentligen sträcker sig. Hur passiv måste individen vara för att anses utgöra en åskådare? I hur hög grad kan man tala om åskådaren som medansvarig till allvarliga förbrytelser mot mänskliga rättigheter?

Lars M Andersson påtalade att det vore givande om konferensen kunde föra samman teorier om rational-choice, socialpsykologisk forskning och diskussioner om moral. Han menade att man inte alls ska värja för att också dryfta moralfrågan. Här kan termen historiebruk fungera som en fruktsam brygga mellan teori och praktik. Oscar Österberg betonade två utgångspunkter som mest relevanta för en konferens: för det första det samhällsvetenskapliga och historiska perspektiven, vilka är nästan helt befriade från moraliska ställningstaganden, samt för det andra det så kallade minnespolitiska perspektivet där de moraliska frågorna kommer i förgrunden. Precis som Lars M Andersson menade Österberg att man inte behöver ställa dessa utgångspunkter mot varandra; snarare ska de sammanföras. Österberg föreslog följande teman till konferensen: 1. Definitioner av begrepp. 2. Metodologi och källmaterial om åskådarperspektivet. 3. Pedagogik och didaktik. Hur kan vi föra ut folkmordsproblematiken i skolor och annan bildningsverksamhet? Jonas Ewald var inne på liknande tankegångar som Österberg. Han menade att det finns två centrala aspekter i åskådarskapet. För det första förklaras åskådaren utifrån moraliska/etiska utgångspunkter och för det andra ses åskådaren mer i ett samhällsvetenskapligt perspektiv utifrån strukturer och processer.

Avslutningsvis underströk Christina Gamstorp att man från Forum för Levande Historia är inställd på att fokusera på själva åskådargerandet, det vill säga ickehandlingen, i specifika situationer och i olika samhällen. Det handlar alltså inte om att peka ut en specifik grupp som alltid ska kategoriseras åskådare. Ju mer åskådarsproblematiken studeras, desto fler variabler uppkommer det. Hon menade att det som framförallt är av intresse att undersöka närmare är hur normförskjutningar skapar passivitet och därmed förutsättningar för många individer att acceptera en successivt ökande diskriminering som i värsta fall kan sluta med ett folkmord. Vidare betonade Gamstorp att de inblandade från Forum för Levande Historia är lyhörda om vad forskarsamfundet vill diskutera. Det tvärvetenskapliga perspektivet är centralt, vilket ska genomsyra forskningskonferensen. Här menade hon att det viktigaste förefaller vara att inrikta konferensen på metodologi och begreppsapparat. Således hamnar de enskilda länderna i bakgrunden, men måste givetvis ändå finnas med som exemplifieringar och konkretiseringar.

Namn att bjuda in till konferensen

Här dryftades bland annat de amerikanska forskarna Victoria Barnett och Ervin Staub, den tyske socialpsykologen Harald Welzer samt den schweiziske historikern John Lukas Kaiser.

Forskningskonferens om åskådarperspektivet

Med forskningsöversikterna som utgångspunkt planeras en konferens 17-18 oktober på Lärarutbildningen vid Uppsala universitet. Konferensen delas in i fyra olika huvudteman:

1. Begreppsdefinitioner, exempelvis om bystander, onlooker, gainer etc.
2. Processen av normförskjutning och normskifte.
3. Metodiska utgångspunkter vad gäller att studera åskådaren i olika historiska sammanhang. Här kommer till exempel källfrågor att hamna i fokus.
4. Didaktiska och pedagogiska utmaningar när åskådagerandet ska diskuteras bland ungdomar i skolan.

Syftet är att svenska och internationella forskare, med hjälp av historiska skeenden, ska diskutera varför individer, institutioner och organisationer blir åskådare i olika sammanhang då mänskliga rättigheter kränks på ett allvarligt sätt. Fokus kommer att ligga på processen av normförskjutning och normskifte. Konferensen har en uttalad tvärvetenskaplig ambition. Forskare inom historia, socialpsykologi, antropologi, freds- och konfliktforskning, sociologi med mera ska inbjudas.

Till varje tema hålls 3-4 föreläsningar följda av frågestunder och kommentatorssamtal. Målsättningen är att dessa föreläsningar omarbetas till artiklar som ska publiceras i en forskningsantologi. Denna antologi blir en sorts avslutning på "Spelar rolls" forskningsdel. Just nu pågår arbetet med att bjuda in föreläsare. Hittills är Victoria Barnett, Paul Slovic, Lars Dencik och Paul Levine klara. Flera andra är tillfrågade, däribland Ervin Staub och Harald Welzer.

Referenser översikt om åskådaren och Förintelsen

- Arendt, Hanna, 1996, *Den banala ondskan: Eichmann i Jerusalem*, Göteborg.
- Barnett, Victoria, 2000, *Bystanders, Conscience and Complicity During the Holocaust*, London.
- Bauer, Yehuda, 1989, "When did they know", Marrus, Michael R., (ed), (a), *The Nazi Holocaust. Bystanders to the Holocaust. Volume 1-3*, London.
- Bauman, Zygmund, 1989, *Modernity and the Holocaust*, Ithaca.
- Coloroso, Barbara, 2003, *The bully, the bullied and the bystander: from preschool to high school: how parents and teachers can break the cycle of violence*, New York.
- Conway, John S., 2003, "Totalitarianism and Theology", Dietrich, J., Donald, (ed), 2003, *Christian Responses to the Holocaust. Moral and Ethical Issues*, Syracuse.
- Dietrich, J., Donald, (ed), 2003, *Christian Responses to the Holocaust. Moral and Ethical Issues*, Syracuse.
- Dworzecki, Meir, 1989, "The international Red Cross and its policy vis-à-vis the jews in ghettos and concentration camps in nazi-occupied Europe", Marrus, Michael R., (ed), (a), *The Nazi Holocaust. Bystanders to the Holocaust. Volume 3*, London.
- Feingold, Henry, 1989, "Who shall bear guilt for the Holocaust: The human Dilemma", Marrus, Michael R., (ed), *The Nazi Holocaust. Bystanders to the Holocaust. Volume 1*, London.
- Fromm, Erich, 1987, *The anatomy of human destructiveness*, Harmondsworth.
- Gerner, Kristian, Karlsson, Klas Göran, 2005, *Folkmordens historia: perspektiv på det moderna samhällets skuggsida*, Stockholm.
- Graubart, Judah L., 1989, "The Vatican and the Jews: Cynicism and Indifference", Marrus, Michael R., (ed), (a), *The Nazi Holocaust. Bystanders to the Holocaust. Volume 3*, London.
- Haynes, Stephen R., 2003, "Bystander, Resister, Victim – Dietrich Bonhoeffer's response to Nazism", Dietrich, J., Donald, (ed), *Christian Responses to the Holocaust. Moral and Ethical Issues*, Syracuse.
- Hillberg, Raoul, 1992, *Perpetrators, victims, bystanders: the Jewish catastrophe, 1933-1945*, New York.
- Karlsson, Klas Göran, 2005, *Terror och tystnad: sovjetregimens krig mot den egna befolkningen*, Stockholm.
- Klee, Ernst, Dressen, Willi, Riess, Volker: "Those were the Days". *The Holocaust through the Eyes of the Perpetrators and Bystanders*, London.
- Kvist, Karin, 2004, *Kartläggning av kunskap och resurser om åskådarrollen på universitet och muséer*, publicerat.
- Kushner, Tony, 1994, *The Holocaust and the Liberal Imagination*, Oxford.
- Laqueur, Walter, 1989, "Hitler's Holocaust – Who knew What, When & How", Marrus, Michael R., (ed), (a), *The Nazi Holocaust. Bystanders to the Holocaust. Volume 1*, London.
- Lipstadt, Deborah, E., 1989, "Pious sympathies and sincere regrets: the Americans news media and the holocaust from krystalnacht to Bermuda, 1938-1943", Marrus, Michael R., (ed), (a), *The Nazi Holocaust. Bystanders to the Holocaust. Volume 1*, London.
- Marrus, Michael R., (ed), 1989 (a), *The Nazi Holocaust. Bystanders to the Holocaust. Volume 1-3*, London.
- Marrus, Michael R., 1989 (b), *The Holocaust in History*, New York.
- Michalzyk, John J., (ed.), 1997, *Resisters, Rescuers and Refugees*, Kansas City.
- Milgram, Stanley, 1997, *Obedience to authority: an experimental view*, London.
- Oliner, Samuel P., Oliner, Pearl M., 1988, *The altruistic personality. Rescuers of Jews in Nazi Europe*, London.
- Oliner, Samuel P., 2003, *Do Unto Others – Extraordinary Acts of Ordinary People – How Altruism Inspires True Acts of Courage*, Cambridge, Mass.
- Phayer, Michael, 2003, "The Priority of Diplomacy – Pius XII and the Holocaust During the Second World War, Dietrich, J., Donald, (ed), *Christian Responses to the Holocaust. Moral and Ethical Issues*, Syracuse.

- Pincuk, Ben-Cion, 1989, "Soviet Media on the Fate of Jews in Nazi-Occupied Territory (1939-1941)", Marrus, Michael R., (ed), (a), *The Nazi Holocaust. Bystanders to the Holocaust*. Volume 3, London.
- Porat, Dina, 1989, "Palestinian Jewry and the Jewish agency: Public Response to the Holocaust", Marrus, Michael R., (ed), (a), *The Nazi Holocaust. Bystanders to the Holocaust*. Volume 2, London.
- Roon, Ger Van, 1989, "The Dutch Protestants, the third Reich and the Persecution of the Jews", Marrus, Michael R., (ed), (a), *The Nazi Holocaust. Bystanders to the Holocaust*. Volume 3, London.
- Shapira, Anita, 1989, "Did the Zionist Leadership Foresee the Holocaust?", Marrus, Michael R., (ed), (a), *The Nazi Holocaust. Bystanders to the Holocaust*. Volume 1, London.
- Staub, Ervin, 1989, *The roots of evil. The Origins of Genocide and other Group Violence*, New York.
- Staub, Ervin, 1997, "The Psychology of Rescue: Perpetrators, Bystanders, and Heroic Helpers", Michalzyk, John J. (ed.), 1997, *Resisters, Rescuers and Refugees*, Kansas City.
- Syrkin, Marie, 1989, "What American Jews did during the Holocaust", Marrus, Michael R., (ed), (a), *The Nazi Holocaust. Bystanders to the Holocaust*. Volume 2, London.
- Vago, Bela, "Some aspects of the Yishuv leadership's activities during the holocaust", Marrus, Michael R., (ed), 1989 (a), *The Nazi Holocaust. Bystanders to the Holocaust*. Volume 2, London.
- Wiesel, Eli, 1969, *The Town beyond the wall*, New York.
- Wilhelm, Hans-Heinrich, 1989, "The Holocaust in National-Socialist Rhetoric and Writings – Some Evidence against the Thesis that before 1945 Nothing was Known about the 'Final Solution'", Marrus, Michael R., (ed), (a), *The Nazi Holocaust. Bystanders to the Holocaust*. Volume 1, London.
- Wyman, David S., "The American jewish leadership and the holocaust", Marrus, Michael R., (ed), (a), *The Nazi Holocaust. Bystanders to the Holocaust*. Volume 2, London.

Referenser till översikt om åskådare under kriget i Bosnien

Allen, Beverly, 1996, *Rape Warfare. The Hidden Genocide in Bosnia-Herzegovina and Croatia*. Minnesota.

Bar-On, Dan, "The Bystander in Relation to the Victim and the Perpetrator: Today and During the Holocaust", in *Social Justice Research*, (2001), vol. 14, no. 2, pp. 125-147.

Barnett, Victoria, 2000, *Bystanders, Conscience and Complicity During the Holocaust*, London.

Baskar, Bojan, 2007, "Explaining Komsiluk and Taking Care of Neighbours in Bosnia-Herzegovina in Social Sciences", to be published.

Bougarel, Xavier, 2004, *Bosna. Anatomija rata*. Beograd.

Bringa, Tone, 1995, *Being Muslim the Bosnian Way: Identity and Community in a Central Bosnian Village*. Princeton.

Broz, Svjetlana, 1999, *Dobri ljudi u vremenu zla*, Banja Luka.

Burg, Steven L. & Shoup, Paul S., 1999, *The War in Bosnia-Herzegovina. Ethnic Conflict and International Intervention*. New York.

Calic, Marie-Janine, 1996, *Krieg und Frieden in Bosnien-Herzegovina*, Frankfurt a. Main.

Cekic, Smail, 1994, *Agresija na BiH i genocid nad Bosnjacima 1991-1993*, Sarajevo.

Cesarani, David & Levine, Paul A. (eds.), 2002, *Bystanders to the Holocaust. A Re-evaluation*.

Dani, 29.6.2007.

Drakulic, Slavenka, 2003, *Keiner war dabei. Kriegsverbrechen auf dem Balkan vor Gericht*, Wien.

Dulic, Tomislav, 2005, *Utopias of Nation. Local Mass Killing in Bosnia and Herzegovina, 1941-1942*. Uppsala.

Gowing, Nick, 1994, "Real-Time Television Coverage of Armed Conflicts and Diplomatic Crisis: Does It Pressure or Distort Foreign Policy Decisions", *Working Paper No. 94 -1*, The Joan Shorenstein Barone Center on the Press, Politics and Public Policy, Harvard.

Gutman, Roy, 1993, *A Witness to Genocide. The First Inside Account of the Horrors of "Ethnic Cleansing" in Bosnia*. Shaftesbury, Brisbane.

Halilovic, Semir, 2005, *Drzavna tajna*, Sarajevo.

Hayden, Robert M., "Imagined Communities and Real Victims: Self-Determination and Ethnic Cleansing in Yugoslavia", in *American Ethnologist*, (1996), vol. 23, no. 4, pp. 783-801.

Hilberg, Raoul, 1992, *Perpetrators, victims, bystanders: the Jewish catastrophe, 1933-1945*, New York.

Imamovic, Mustafa, "Agresija na Bosnu i Hercegovinu i njene neposredne posljedice", in Imamovic, Mustafa, (ed.) 1997, *Agresija na BiH i borba za njezin opstanak 1992-1995. godine*, Sarajevo.

Kecmanovic, Dusan, 2002, *Ethnic Times. Exploring Ethnonationalism in the Former Yugoslavia*, Westport, Connecticut, London.

Kuusisto, Riikka, "Framing the Wars in the Gulf and in Bosnia: The Rhetorical Definition of the Western Power Leaders in Action", in *Journal of Peace Research*, (1998), vol. 35, no. 5, pp. 603-620.

Macek, Ivana, 2000, *War Within. Everyday Life in Sarajevo under Siege*. Uppsala.

Magnusson, Kjell, 2006, *Folkmord som metafor. Bilden av kriget i Bosnien och Hercegovina*. Uppsala.

Marrus, Michael R., 1989, *The Holocaust in History*, New York.

Matan, Branko, 1998, *Domovina je tesko pitanje. Fragmenti dnevnika 1991-1993*. Zagreb.

Oslobodjenje (feljton), 24.-29. August 1996.

Oslobodjenje, 11. July 2003, p. 4.

Povranovic, Maja, "Identities in War. Embodiments of Violence and Places of Belonging", in *Ethnologia Europaea*, (1997), vol. 27, no. 2, pp. 153-162.

Reissmueller, Joahnn Georg, 1993, *Die bosnische Tragoedie*, Stuttgart.

Roe, Paul, "The Intrastate Security Dilemma: Ethnic Conflict as a Tragedy?", in *Journal of Peace Research*, (1999), vol. 36, no. 2, pp. 183-202.

Shrader, Charles R., 2004, *Muslimansko hrvatski gradjanski rat u Srednjoj Bosni. Vojna povijest 1992-1994*, Zagreb.

Staresina, Visnja, 2005, *Haska formula*, Zagreb.

Staub, Ervin, "The Evolution of Bystanders, German Psychoanalysts, and Lessons for Today", in *Political Psychology*, (1989) (a) vol. 10, no. 1, pp. 39-52.

Staub, Ervin, 1989 (b), *The roots of evil. The Origins of Genocide and other Group Violence*, New York.

Staub, Ervin, "Genocide and Mass Killing: Origins, Prevention, Healing and Reconciliation", in *Political Psychology*, (2000) vol. 21, no.2, pp. 367-382.

Stitkovac, Ejub & Udovicki, Jasminka, "Bosnia and Herzegovina: The Second War" in *Yugoslavia's ethnic night mare: The Inside Story of Europe's Unfolding Ordeal*, Udovicki, Jasminka & Ridgeway, James, (eds.), 1995. New York.

Stryker, Sheldon, 1980, *Symbolic Interactionism*.

Thomposon, Mark, 1994, *Forging War. The Media in Serbia, Croatia and Bosnia-Herzegovina*. International Centre Against Censorship, Article 19.

Vetlesen, Arne Johan, "Impartiality and evil: A reconsideration provoked by genocide in Bosnia", in *Philosophy & Social Criticism*, vol. 24, no. 5, pp. 1-35.

Vetlesen, Arne Johan, "Genocide: A Case for Responsibility of the Bystander", in *Journal of Peace Research*, (2000), vol. 37, no. 4, pp. 519-532.